

MODERNITEIT, POSTMODERNITEIT & SOCIALE DYNAMICA

Jean Pierre van Rossem

*Mensen van een zekere ouderdom, geboren kort vóór de Tweede Wereldoorlog, hebben het uitzonderlijke privilege gehad de westerse samenleving onder drie gedaantes te beleven. Aanvankelijk was er de **traditionele maatschappij** (die al bijna twee eeuwen bestond) maar die tijdens de jaren dertig werd vervangen door de **moderne maatschappij** om dan veertig jaar later te worden vervangen door onze huidige samenleving, die van de **postmoderne maatschappij**. Die maatschappelijke veranderingen zijn uitingen van wat men nu de sociale dynamica noemt. De overgang gebeurt geleidelijk, zonder dat men het onmiddellijk merkt, want van duidelijke cesuren kan men niet spreken. Pas als men achterom kijkt kan men besluiten dat "de tijden zijn veranderd". De fundamentele problemen van de moderne maatschappij waren kwalitatief anders dan die van de traditionele maatschappij, net evenzeer als de problemen van de postmoderne maatschappij geheel anders zijn dan die van de moderne maatschappij. Wil men problemen kunnen oplossen, dan moet men ze eerst wel leren te onderkennen. Wat zijn eigenlijk de fundamentele problemen van de postmoderne maatschappij waarin we nu leven? Dit is het onderzoeksthema van dit essay.*

Wat volgt is feitelijk de inleiding tot een lijvig tweedelig boek over veiligheid (deel 1) en zekerheid (deel 2) in de huidige westerse samenleving. Het boek werd geschreven in 2007 en dateert dus van vóór de ineenstoring van de Amerikaanse vastgoedmarkt en van vóór de wereldwijde financiële crisis. Eigenlijk heb ik nooit een Nederlandstalige uitgever voor het boek gezocht: ik wilde het zelf in het Engels vertalen om het in de States te laten uitgeven. Het was de bedoeling het te publiceren onder een waterdicht (banaal) pseudoniem, maar zo ver is het dus nooit gekomen. Omdat ik sindsdien meer belangstelling begon te tonen voor de economische studie van de Oostenrijkse School en in 2009 nog gauw nog een boek over de economische crisis diende te schrijven, is er zelfs nooit met een vertaling van mijn hand begonnen. Toch bevat de tekst voldoende innoverende inzichten om de inleiding tot dat onuitgegeven boek thans op de website van mijn politieke partij te zetten.

1. OPZET VAN DE STUDIE

Mijn grootvader was een simpele groetenboer, die met moeite kon lezen en schrijven. En toch vond ik hem een verstandig man, heb ik meer van hem geleerd dan van sommige van mijn professoren. Geboren op het eind van de 19de eeuw had hij twee wereldoorlogen meegemaakt en had hij het geluk behoorlijk oud te worden. In de vroege jaren 1980, kort voor hij naar een rusthuis verhuisde, vroeg hij mij waarom de traditionele samenleving, waarin hij was opgegroeid, zo grondig was veranderd. Naar zijn gevoel waren er twee perioden van verandering geweest. Een eerste keer al kort voor de grote economische crisis van 1929, een tweede keer ergens rond de petroleumcrisis van de jaren 1970. Waarop hij zich steunde om zoiets te verklaren kon hij zelf niet goed verwoorden. De eerste verandering had volgens hem iets te maken met vrouwen die allemaal nylon kousen droegen en op naaldhakken liepen en daardoor op andere mannen vielen. De tweede verandering relateerde hij met snotneuzen die allemaal met Vespa's of Lambretta's reden nog vóór ze zelf een stuiver hadden verdiend en die geen respect meer hadden voor ouderen.

Die erg subjectieve kijk valt toevallig samen met de doorbraak van de moderniteit op het einde van de jaren 1920, en met de doorbraak van de postmoderniteit een halve eeuw later. Eigenlijk is *sociale dynamica* een raar fenomeen. De samenleving waarin we leven verandert zonder dat we dat onmiddellijk merken. Het is pas wanneer we ver genoeg in het verleden kunnen terugkijken dat we moeten toegeven dat dingen blijkbaar grondig anders zijn geworden.

Doel van deze studie is op een onbevooroordeelde manier te achterhalen wat die maatschappelijke verandering op gang heeft gebracht en wat de concrete gevolgen voor de samenleving zijn. Uiteraard besef ik wel dat ons denken cultureel is bepaald door de maatschappij waarin we leven en dat complete afwezigheid van vooroordelen een illusie is, zeker voor wie maatschappijkritisch is ingesteld. Wat we menen te weten blijft het resultaat van een reflectie over de kennis die we eerder hebben opgedaan. Die opgedane kennis drijft ons steeds in een of andere politieke richting, iets waarvan we ons wel kunnen pogen los te maken, maar wat in feite nooit lukt. Want naarmate we meer inzicht verwerven in de principes die de wereld in een bepaalde richting sturen, worden we gedwongen standpunten in te nemen, en moeten we ook durven die ingenomen posities scherp te verwoorden. Met "onbevooroordeeld" denken bedoel ik eerder iets als verworven kennis in vraag te durven stellen. Waarom bijvoorbeeld mag een handvol staten, dat in de Veiligheidsraad een veto recht heeft, wel over kernwapens beschikken en andere niet? Waarom mogen net zij uitmaken wie wel en wie niet mag toetreden tot het elitaire clubje van kernmogendheden? Waarom mogen staten, die zich destijds het monopolie van het geweld hebben toegeëigend alle vormen van contrageweld afdoen als terrorisme terwijl ze zelf een soort staatsterrorisme uitoefenen? Neem nu bijvoorbeeld Israël, een land dat pas onafhankelijk werd na een reeks terreuraanslagen en dat zelf moord en brand schreeuwt als anderen nu hetzelfde doen. Of neem de USA dat onder president Bush een oorlog tegen het terrorisme is begonnen, maar die destijds, met Israël als enige bondgenoot, in de UNO weigerde het terrorisme te veroordelen na zijn vuile rol in Honduras en in Nicaragua. Welk land heeft na het opgeven van het non-interventionisme meer dictators in het zadel geholpen dan Amerika? Welk land heeft na Pearl Harbour meer oorlogen ontketend dan de Verenigde Staten? En dan is het heel zeker waar dat de Verenigde Staten Europa van het nazisme heeft bevrijd, maar moet ons dit dwingen tot een totaal kritiekloze dankbaarheid waarbij we alles wat ze doen moeten toedekken met de mantel der liefde?

Dat er in de wereld dingen helemaal verkeerd lopen is iets waarvoor men niet blind kan blijven. Neem nu de sterk verhoogde uitstoot van broeikasgassen na de tweede industriële omwenteling. Moeten we dan, zoals bepaalde Amerikaanse neoconservatieven doen, de ogen sluiten voor een waslijst van waarnemingen die aantonen dat er weldegelijk een opwarming van de aarde aan gang is? Moeten we doorgaan een soort economisch denken te ontwikkelen waar alles is afgestemd op groei zonder dat de milieuschade in rekening mag worden gebracht? Moeten we blind blijven bij het fenomeen dat gevangenisstraffen in de strijd tegen de criminaliteit het probleem niet oplossen, maar alleen maar verschuiven? Want gevangenisstraffen zijn leerscholen van criminaliteit en in plaats van ze te reduceren verhogen ze die op termijn. Mogen we niet luisteren naar abolitionisten als Louk Hulsmans die zeggen dat het met het strafrecht compleet de andere kant op moet? Of als we zien dat allochtonen in de samenleving criminelere zijn dan autochtonen, moeten we dan weigeren na te gaan of de uitwijzing van allochtonen al dan niet iets oplost, gewoon omdat het incorrect politiek denken zou zijn?

Eigenlijk is mijn standpunt dat de menswetenschapper een **vrijdenker** moet zijn, iemand die zich moet durven losmaken van de maatschappelijke druk, iemand die moet durven nadenken over datgene waarover niet mag worden nagedacht. Een onbevangen menswetenschapper moet taboes overboord gooien in een queeste hoe de wereld in mekaar zit. Want dit is wat dit boek omhelst: het poogt inzicht te verwerven in het functioneren van de wereld. Wie heeft de macht en wat doet hij ermee? Hoe verandert de macht? Waarom blijft de Europese Unie, met meer inwoners en een groter BNP dan bijvoorbeeld de Verenigde Staten, een dwerg op het wereldtoneel, in het beste geval een meelopertje aan de hand van de Amerikanen? Hoe kan diezelfde Europese Unie een coherente buitenlandse politiek voeren als ze geen onafhankelijk eigen leger heeft maar voor zijn bewapening voortdurend rekent op de Amerikaanse bondgenoot? Hoe kan het dat diezelfde Europa steeds meer concessies doet aan het Amerikaanse militair-industrieel complex, bijvoorbeeld door nieuwe Amerikaanse legerbases op zijn grondgebied toe te laten, in Italië, in Tsjechië, in Polen, in Roemenië – allemaal in ruil voor voordelige wapencontracten die hen daarna dwingen nog slaafser mee te lopen aan het handje van Big Brother. Waarom komt het niet tot een Europese wetgeving inzake bewapening, een wetgeving die bepaalt wie wat mag kopen van wie?

Ik ben tot een onbevangen onderzoek gekomen – een onderzoek dat ik zelf heb gefinancierd om niet te worden beïnvloed door een of andere opdrachtgever. Van mijn lezer verwacht ik dat hij even onbevangen kennis kan nemen van de resultaten van dit onderzoek. Daarbij leek het mij wenselijk het boek te publiceren onder een banaal pseudoniem om de lectuur zo onbevooroordeeld mogelijk te laten verlopen. Wie wat schrijft is volkomen bijkomstig, de moeite van het gissen in het geheel niet waard. Waar het om gaat is inzicht te verwerven in de krachten die onze samenleving sturen, een antwoord te vinden waarom iets thans zo is en vroeger helemaal anders was. Wat daarbij zal opvallen is dat de nieuwe postmoderne samenleving worstelt met problemen van onveiligheid en problemen van onzekerheid, problemen die veel groter zijn dan ze ooit waren. De zoektocht naar oplossingen is een erg lange weg. En waterdichte oplossingen blijken niet te bestaan.

2. VAN MODERNITEIT NAAR POSTMODERNITEIT

Je kan er niet om heen. Onze samenleving is grondig verschillend van die van pakweg een halve eeuw geleden. Dit is niet langer dezelfde samenleving. Toch hebben moderniteit en postmoderniteit dezelfde wortels. Grondoorzaak voor de *sociale dynamica* was de opkomst van de ongelijke ruil in de industriële samenleving van het einde van de 19de eeuw. De doorbraak van die ongelijke ruil is inderdaad een **kantelmoment in de geschiedenis** geweest. Tot voorheen werden waren geruild volgens hun ruilwaarde, dat is alle energie die benodigd was voor de productie of de reproductie van die waren. Naarmate de accumulatie van het kapitaal vorderde slaagden ondernemingen erin hun concurrenten uit te schakelen. Daardoor verwierven zij de mogelijkheid waren boven hun ruilwaarde te verkopen en zodoende meer geproduceerde meerwaarde in winst om te zetten. Dit is een proces dat meerdere decennia heeft geduurd. Het is niet zo dat de westerse mens op een dag opstond en constateerde dat de volkomen concurrentie vervangen was door onvolkomen concurrentie. Men moet minstens nog wachten tot het eind van de jaren 1920 alvorens – en dit als eerste in de Verenigde Staten en Duitsland – ongelijke ruil de dominerende marktform is geworden. Maar dan nog bleef dat beperkt tot de industrie en de dienstensector, niet tot de landbouw.

Ongelijke ruil was een typisch product van de kapitalistische productiewijze. In laat-feodale samenlevingen of in landen waar de kapitalistische productiewijze vervangen was door de communistische kwam het fenomeen niet voor. En waar het wél voorkwam waren er twee grondvoorwaarden waaraan voldaan moest zijn opdat de doorbraak van de ongelijke ruil effectief tot moderniteit zou leiden: nl. dat vrouwen en vreemdelingen toegang krijgen tot de arbeidsmarkt en dat het recht op echtscheiding wordt aanvaard. Ongelijke ruil gaat immers gepaard met een verhoogde specialisatie en met geregelde tekorten aan arbeidskracht. Waar aantrekking van vreemde arbeidskracht onmogelijk was en waar de *religie* verbood dat vrouwen ongehinderd toegang hadden tot de arbeidsmarkt, leidde **onvolkomen concurrentie** niet tot het vervangen van de traditionele samenleving door de moderniteit. Dat gold specifiek voor de islamwereld en voor alle vormen van kastensystemen. Waar vrouwen wel toegang hadden tot de arbeidsmarkt bleef de sociale dynamiek grotendeels uit zolang de overheid strenge beperkingen oplegde aan het aantal *echtscheidingen*. Moderniteit is dus een typisch westers fenomeen dat beperkt bleef tot de industriële samenlevingen van na de Grote Oorlog. Moderniteit wordt vooral gekenmerkt door een grondige verandering in de **socialisering**. Waar vrouwen niet langer financieel afhankelijk zijn van de man is er geen behoefte meer om spaaklopende huwelijksrelaties verder te zetten. De gezinsstructuren zullen wijzigen en kinderen zullen worden opgevoed in een steeds groter aantal instabiele gezinnen. De opvoeding van jonge kinderen begint dan ernstig te veranderen. Maar ook waar gezinnen standhouden verandert die opvoeding. Vele uit werkende vrouwen moeten kinderen toevertrouwen aan crèches nu de traditionele familie met ouders en grootouders werd vervangen door de veel kleinere nucleaire familie die beperkt blijft tot de ouders en hun kinderen. Het gevolg van dat alles is een dalende informele sociale controle binnen het gezin. Kinderen leren veel vlugger hun plan trekken, worden vlugger volwassen, en koesteren normen en waarden die snel gaan verschillen van die van de ouders. Daardoor verdwijnt de maatschappelijke eenvormigheid en ontwikkelt zich een pluriforme samenleving waar waarden en normen beginnen te vervagen. Eerst pogen onderwijs en kerk de jongeren nog in het uniforme spoor te dwingen, maar hoe meer de materiële welvaart stijgt, hoe meer kerk en school hun vat op de samenleving verliezen.

Typisch voor een maatschappij gesteund op ongelijke ruil is immers dat er ruimte wordt gecreëerd voor hogere lonen. Vakbonden pogen er te bereiken dat de reële lonen gelijke tred houden met de arbeidsproductiviteit, en aangezien die laatste in de industriële samenleving voortdurend stijgt, wordt de moderniteit gekenmerkt door een ware **welvaartsex-**

plosie. Daarbij moet de overheid erover waken dat de maatschappelijke ongelijkheid niet toeneemt, dat er geen kloof ontstaat tussen de middengroepen en de lagere inkomensgroepen. Zo ontstaat de typische **verzorgingsstaat** die een deel van de belastingsinkomsten gebruikt om sociale achterstelling tegen te gaan. Geen enkele samenleving slaagt er nochtans in – ook de Scandinavische niet – sociale achteruitstelling geheel uit te sluiten. Het moderne lompoproletariaat van mensen die de trein van de verzorgingsstaat hebben gemist blijft bestaan en neemt in landen met geringe sociale voorzieningen – zoals de Verenigde Staten – zelfs nog toe.

De gestegen welvaart contribueert ertoe dat mensen vanaf nu ook tal van andere behoeften kunnen bevredigen dan de levensnoodzakelijke. Zo ontstaat nog tijdens de moderniteit de typisch **hedonistische samenleving** waar genotbeleving de hoogste waarde wordt. In zo'n samenleving predikt de kerk steeds meer in de woestijn en bevrijdt de maatschappij zich van de informele sociale controle van de religie. Ondertussen verwacht het bedrijfsleven wel dat scholen geen tijd meer verkwanselen aan de *opvoeding* van de kinderen. Van scholen wordt verwacht dat zij *onderricht* geven, dat ze jongeren klaarstomen voor het bedrijfsleven van morgen. Dit alles resulteert in een genotmaatschappij waar alle vormen van informele sociale controle afbrokkelen en waar de overheid dit poogt op te vangen door een scherpere formele sociale controle. Mensen hebben de indruk dat ze nu veel vrijer zijn dan voorheen, in de traditionele samenleving, maar zien diezelfde vrijheid steeds meer beknot door een gestegen repressie.

Sociologen sloven zich af in vaak erg theoretische discussies in hoeverre we wel een onderscheid kunnen maken tussen moderniteit en postmoderniteit. Waar de moderniteit ontstond werd de postmoderniteit echter een onvermijdelijk verlengstuk. Op markten van onvolkomen concurrentie, waar ondernemingen waren tot ver boven hun ruilwaarde konden verkopen, oversteeg de lokale productie al snel de lokale afzetmogelijkheden. De lokale markt werd te klein, de exportafhankelijkheid nam toe en de markt begon zich te globaliseren. Bedrijfsleiders poogden zich in te dekken tegen allerlei tarieffaire maatregelen die de export belemmerden en creëerden de GATT (*General Agreement on Tariffs and Trade*). Om zich in te dekken tegen het wisselkoersrisico ontstond de Wereldbank. Het wordt het vroege begin van een **globalisering** die pas vanaf de vroege jaren 1970 merkbaar wordt. Die globalisering heeft ertoe geleid dat steeds meer staten een deel van hun soevereiniteit zijn gaan afstaan aan supranationale instellingen. De systemen staat en geld, waartoe de kapitalistische productiewijze heeft geleid, hebben ervoor gezorgd dat die supranationale instellingen een groot democratisch deficit vertonen. Dit heeft geleid tot een **toenemende kolonisering van de leefwereld**. Die kolonisering komt het best tot uiting in de manier waarop de wereldleiders finaal enkel hun eigen problemen willen oplossen, en de rest van de wereld daarbij misbruiken. Het heeft aanleiding gegeven tot een nieuw soort **imperialisme**.

Bij dit alles is de wereld veel kleiner geworden dan voorheen. Vooral de communicatiemiddelen hebben zich razendsnel ontwikkeld (bijvoorbeeld na het beschikbaar worden van het internet). Het aantal internationale conferenties neemt toe. Ook rijst het besef dat zonder internationale akkoorden de gekoloniseerde leefwereld in zijn voortbestaan is bedreigd. Anderzijds stijgt het besef dat internationale samenwerking nodig is om de luchtverontreiniging tegen te gaan en om de opwarming van de aarde (het broeikaseffect) onder controle te houden. Vooral met dit laatste schijnt men ruitelijk laat te zijn begonnen. Pessimisten onder de experts voorspellen bijvoorbeeld dat de koraaleilanden waaruit Tuvalu bestaat nu al niet meer kunnen worden gered, dat Tuvalu tot verdwijning in zee is gedoemd. In totaal tekenden 169 landen het Kyoto-protocol van 1997, maar het was wachten tot november 2004 (de ratificering door Rusland) alvorens het akkoord in werking kon treden. De Verenigde Staten (verantwoordelijk voor de uitstoot van 30 % van alle

broeikasgassen) weigerden onder George W. Bush de ratificatie, waarop Australië het voorbeeld volgde.¹ Voorlopig volstaat de vaststelling dat de globalisering jaar na jaar stijgt. Verder in dit boek publiceer ik een tabel waaruit blijkt dat de index van globalisering sinds 1970 meer dan verdubbeld is. Die index, gemeten als een gewogen gemiddelde met de bevolking van ieder land als wegingcoëfficiënt, steeg inderdaad van 26.38 % in 1970 tot 58.91 % in 2004.

De globalisering was reeds *latent* aanwezig tijdens de moderniteit maar wordt *manifest* tijdens de postmoderniteit. Ze gaat gepaard met het groeiend besef dat de milieuproblematiek een wereldwijd probleem is en met de opkomst van de ecologische bewegingen. Hierbij komt de mens moeizaam tot inzicht dat het ontbreken van gebruiksrechten op lucht, water en bodem ertoe heeft geleid dat bedrijven door hun lozingen kosten veroorzaken die ze in feite niet betalen, of nog dat de burgerlijke economie dringend moet worden aangevuld met een milieu-economie die niet uitsluitend redeneert in termen van productie en winst. Grensoverschrijdende vervuiling maakt dat een groot deel van de lucht- en watervervuiling veroorzaakt wordt door het buitenland zonder dat het land dat schade lijdt de milieukosten kan verhalen op de vervuiler. Naarmate mensen zich beter bewust worden van de milieuproblematiek groeit ook de noodzaak aan supranationale oplossingen. In feite kan men stellen dat, zeker voor wat Europa betreft, de postmoderniteit doorbreekt vanaf 1970. De versoepeling van de wet op de echtscheidingen heeft daarbij een cruciale rol gespeeld en het socialiseringsproces van de kinderen ernstig verstoord. De systemen staat en geld verliezen daarbij een deel van hun controle over de leefwereld, zowel in eigen land als in internationaal opzicht. Zo ontstaat er in nationaal opzicht een behoefte aan nog meer kolonisering door meer repressief optreden, en in internationaal opzicht een behoefte aan meer supranationale akkoorden inzake betalingsverkeer, immigratie, milieuproblematiek, defensie, etc. Terwijl de kolonisering binnen de eigen samenleving toeneemt wordt de koloniserende overheid zelf meer gekoloniseerd door het imperialisme van de wereldleider(s). Ik denk dat net dit het onderscheid uitmaakt tussen moderniteit en postmoderniteit, dat die dubbele kolonisering nog grotendeels afwezig is tijdens de moderniteit en duidelijk waarneembaar is tijdens de postmoderniteit.

Belangrijk daarbij is dat de systemen staat en geld de economie minder onder controle kunnen houden naarmate de onvolkomen concurrentie wijder verspreid geraakt. Dat wordt duidelijk in de moderniteit met de grote crisis van 1929-1945, en in de postmoderniteit met de petroleumcrisis van 1973-1988. Voorheen worstelden de verschillende economieën met recurrente conjuncturele crises die relatief makkelijk werden overwonnen. Daarnaast leidde de ongelijke ruil ook tot een heel ander type van crises, nl. de structurele crises van persistente overproductie en massale werkloosheid. Zulke crises dwingen ondernemers een steeds groter deel van hun productie af te zetten op de wereldmarkt (een markt waar wél volop concurrentie heerst, in tegenstelling tot de binnenlandse markt waar die concurrentie veel geringer is) waarbij het zaak is de arbeidsproductiviteit te verhogen door kapitaalsintensieve investeringen ten nadele van arbeidsintensieve investeringen. De slag om de wereldmarkt wordt immers gewonnen door die ondernemingen met de laagste loonkosten per eenheid van output. De kapitaalsintensieve investeringen, bedoeld om uit de crisis te geraken, veroorzaken echter een grotere werkloosheid en een verlies aan binnenlandse private koopkracht waardoor men voor de realisering van de meerwaarde, dus voor het bin-

---

¹ Volgens het PNAC wordt het probleem van de opwarming van de aarde schromelijk overdreven, is er zelfs helemaal geen opwarming. In de Verenigde Staten is de kwestie helemaal gepolitiseerd geworden nadat Al Gore (Democraat) zijn boek *An Inconvenient Truth* (2006) publiceerde. In Nederland betwist de Delftse hoogleraar geologie, Salomon Kroonenburg (2006), met een stevige lijst van argumenten dat de bekommernis om de opwarming van de aarde schromelijk overdreven is, dat het één van de vele fasen is in de klimaatveranderingen op aarde.

nenhalen van de winst, nog meer afhankelijk wordt van een wereldmarkt waar de concurrentie toeneemt.

3. DE GROTE PROBLEMEN VAN DE POSTMODERNITEIT

Uiteindelijk heeft mijn onderzoek ertoe geleid vijf grote problemen van de hedendaagse samenleving bloot te leggen.

(1) De globalisering leidt tot problemen in een wereld die niet langer door twee of meer grote mogendheden wordt gedomineerd, maar door één enkele: de Verenigde Staten. Dit land heeft gedurende een kleine halve eeuw van Koude Oorlog een oorlogseconomie uitgebouwd waarbij het tweederden van alle wapens in de wereld produceert. Bovendien geeft het jaarlijks evenveel aan defensie uit als de rest van de wereld. Toen het machtsevenwicht aan de top verdwenen was – dus na de Val van de Berlijnse Muur – heeft de Amerikaanse power elite die oorlogseconomie (die verantwoordelijk is voor een kwart van alle winsten in de States) niet teruggeschroefd, ondanks het einde van de wapenwedloop. Hierdoor ontstond een behoefte aan **permanente oorlog**. Oorlog vervult immers een aantal functies die vrede niet kan vervullen. Sinds 1997, bij de creatie van de denktank PNAC (*Project for a New American Century*), ambieert een groep personen uit politieke, militaire en economische kringen, openlijk dat de Verenigde Staten het *global leadership* op zich neemt. Dat militair-industrieel complex (dat de Amerikaanse president omringt sinds de vroege jaren 1950) heeft tot de komst van George W. Bush, altijd een *bipartisan structure* vertoond; maar toen hij in 2000 door de Supreme Court tot president werd uitgeroepen, veranderde de power elite grondig. Voor Democratische vertegenwoordigers was er nog nauwelijks plaats en binnen de power elite voerden de Republikeinse neoconservatieven, vooral die van het PNAC, het hoge woord. Een terroristische aanslag op de Twin Towers – waarvan CIA, president en vice-president mogelijks bij voorbaat op de hoogte waren – werd aangegrepen om zowel in Afghanistan als in Irak uitzichtloze oorlogen te starten. Daarbij was het voor de neoconservatieven noodzaak dat zoveel mogelijk landen bij die oorlogen werden betrokken, al ware het maar om de massa te laten geloven dat dit geen ultiem bewijs was van het *global leadership* dat de *neocons* ambiëren, maar dat het de wil van de hele wereld was [van de zgn. *Willing Forces*]. Op die manier sleurt de wereldwijde leider tal van staten mee in zijn oorlogszucht. Daarbij wordt vanaf nu, waar nodig, de UNO genegeerd. Vooral dat laatste is onrustwekkend. Tot voorheen leek de UNO zowat het laatste bolwerk binnen de geglobaliseerde wereld dat oorlogen kon voorkomen. Wanneer de *global leader* echter geen rekening houdt met UNO resoluties en zonder UNO mandaat ten oorlog trekt, dan is de wereld plots veel gevaarlijker geworden.

Gedurende de Koude Oorlog, toen Amerikanen en Russen zich tot de tanden bewapenden met nucleair materiaal, werd de burgerlijke ongerustheid in slaap gewiegd met de stelling dat de grootste veiligheid voor de burger gelegen was in de *wederzijdse afschrikking*, die er garant voor stond dat dit soort wapens toch nooit zou worden gebruikt. Het nam niet weg dat tal van begoede burgers toch maar een atoomschuilkelder gingen bouwen. Nu zijn de meeste van die kelders in een lamentele staat. Maar blijkbaar staat niemand er bij stil dat er in de wereld van vandaag niet langer zoiets bestaat als wederzijdse afschrikking. Mensen blijven echter geloven dat de Amerikanen, die hen destijds toch van het nazisme hebben gered, wel verstandig genoeg zullen zijn nooit tot een *first strike* over te gaan. De huidige situatie in Iran toont zeer expliciet aan dat dit eerder naïef bijgeloof is. In de terminologie van de polemoloog Dieter Senghaas zijn Bush en Cheney inderdaad **autistische wereldleiders** die, juist omdat ze zichzelf hebben uitgeroepen tot leiders met een missie, tot alles in staat zijn. De toestand in het Midden-Oosten is inderdaad van die aard dat een aantal neoconservatieven binnen de Amerikaanse power elite weldegelijk plannen heeft om *B61 mod 11* kernbommen te gebruiken in een mogelijke oorlog tegen Iran. Vragende partij voor zo'n oorlog zijn de corrupte prinses van Saoedi-Arabië

(Soennieten) en de staat Israël. Vooral de uitlating van de Iraanse president Mahmoud Amedinejad dat Israël moet worden vernietigd is weinig geruststellend indien men bedenkt dat ditzelfde Iran plannen heeft om verrijkt uranium aan te maken. Volgens ayatollah Ali Khamenei – die in Iran *de facto* de macht heeft – moet dit verrijkt uranium enkel dienen voor burgerlijke doeleinden (elektriciteitscentrales), maar niemand weet wat de uiteindelijke bedoelingen zijn.

Ondertussen werd op driehonderd kilometer van Teheran, in Natanz, wel een immens ondergronds complex gebouwd voor duizenden deeltjesversnellers, genoeg om jaarlijks twintig kernkoppen aan te maken. Die deeltjesversnellers bevinden zich ruim dertig meter onder de begane grond en kunnen niet worden geraakt door conventionele bombardementen. Daarom liet Donald Rumsfeld, die op eigen houtje een oorlog tegen Iran wilde, zonder tussenkomst van de CIA, bunker buster kernbommen (de fameuze *B61 mod 11*) bouwen die geschikt zouden zijn voor een ontmanteling van Natanz. Verschillende lekken hebben in de loop van 2006 en 2007 duidelijk gemaakt dat het gebruik van kernbommen tegen Iran een optie is waarmee de power elite heel zeker rekening houdt. Van een Amerikaanse politiek die geleid wordt door normale rationele mensen zou men inderdaad kunnen verwachten dat zo'n optie nooit zal worden gelicht en dat men op zijn minst langs diplomatieke weg naar een oplossing zal zoeken, te meer dat het minstens nog vijf à tien jaar zal duren alvorens Iran over een eerste kernbom kan beschikken. Bush en Cheney zijn echter autistische wereldleiders met een missie, dus weldegelijk van het gevaarlijkste soort zoals de Nederlandse polemoloog B.V.A. Röling lang voor hun komst stelde. Het deerlijk falen van de oorlog in Irak schrijven ze toe aan Iran en Syrië die allerlei terroristische groeperingen van gesofisticeerde wapens voorzien, een stelling waarmee Ehud Olmert van Israël het volkomen eens is. Dat Israël de zomeroorlog tegen de Hezbollah in Libanon niet kon winnen, en dat sjeik Hassan Nasrallah de grote morele overwinnaar van die oorlog was, wordt inderdaad toegeschreven aan de militaire hulp die Hezbollah kreeg van Syrië en Iran. Dat Saoedi-Arabië vragende partij is voor een oorlog tegen de Sjiïeten van Iran heeft natuurlijk te maken met de spanningen tussen Sjiïeten en Soennieten die door de oorlog in Irak sterk werden aangewakkerd. Nu al pompen corrupte Saoedische prinses als Bandar bin Sultan – persoonlijke vriend van Cheney – fortuinen in allerlei Soennitische verzetsbewegingen als de Moslim Broederschap en het Syrisch Bevrijdingsfront. Daardoor blijft Irak, waar de Sjiïeten van premier Maliki in het zadel werden geholpen, een centrum van sektarisch geweld. Het Mahdi leger van Muqtada al-Sadr – dat altijd al gekant was tegen Amerikaanse bemoeienissen in Irak – blijft er niet blind voor hoe de Amerikanen in Irak de Soennieten bestrijden, maar in hun strijd tegen Iran, bondgenootschappen aangaan met allerlei Soennitische verzetsbewegingen die Syrië en Iran moeten ondermijnen.

De oorlog in Irak, die onder voorwendsel van allerlei leugens (de zgn. massavernietigingswapens van Saddam Hussein), tegen de wil van de UNO in, werd opgestart is voor de Amerikanen één deerlijke mislukking geworden. Op een gegeven ogenblik kon de rest van de wereld niet langer uitsluiten dat Bush en Cheney, aan het eind van hun mandaat, hun geschonden blazozen zouden willen oppoetsen met een ultieme nucleaire oorlog tegen Iran, - een militair treffen dat in het slechtste scenario zelfs het begin kan worden van een derde wereldoorlog. Het zou was dus weinig verwonderlijk dat eind 2008 een aantal atoomschuilkelders een stevige opknopbeurt kreeg. In een Empire, onder het *global leadership* van een overwegend neoconservatieve Amerikaanse power elite, en met een Europese Unie die in 2006 nog het transatlantisch defensiecontract met de Amerikanen nieuw leven inblies, leefden we eensklaps opnieuw in de dreigende schaduw van de paddenstoelwolk, - een wolk die we al helemaal vergeten waren sinds de Val van de Muur. Dat Amerika weldegelijk plannen had voor een nucleaire oorlog tegen Irak kwam op een pijnlijke manier aan het licht toen op 16 september 2007 de nieuwe Franse minister van Buitenlandse Zaken, Bernard Kouchner, in een interview zei "que le monde doit se préparer au pire." Gevraagd

wat hij met "pire" bedoelde, had hij het onomwonden over "une guerre avec l'Iran" en pleitte hij zonder omwegen voor Europese economische sancties tegen Iran. Kouchner noemde de verrijking van uranium in Iran "un vrai danger pour l'ensemble du monde". Hiermee trok Kouchner de lijnen door die de Franse president, Nicolas Sarkozy, al op 27 augustus had uitgezet. Die waarschuwde toen al voor "une alternative catastrophique: la bombe iranienne ou le bombardement de l'Iran." Hoewel Sarkozy de Fransen (voor de zoveelste keer) *le changement* had beloofd, is die *changement* weinig meer dan dat Europa zich nog maar eens moet plooiën naar de wensen van Amerika. Wel zat de entourage van Bush verveeld met de uitlatingen van Kouchner. Vrijwel onmiddellijk erna reageerde de Amerikaanse defensie-minister Robert Gates dat Amerika gelooft dat diplomatie de enige juiste oplossing is voor het Iraanse vraagstuk. Kouchner had anders wel duidelijk gesteld dat het Pentagon militaire *plannen* had voor een oorlog tegen Iran. Hij zei immers: "qu' aucun signe ne nous permet de penser *en dehors des préparations militaires*" qu'un bombardement américain de l'Iran soit proche. Je ne crois pas que nous en soyons là" mais il "normal qu'on fasse des *plans*".

NASCHRIFT 2012 – Toen Obama eind 2008 John McCain en de republikeinse neocons versloeg, en de presidentsverkiezingen won, haalde vooral Europa opgelucht adem, maar vergat men er dat een aantal van die neocons zich infiltreerde in de Obama administratie. De power elite is onder Obama nauwelijks veranderd. Dat de oorlogszucht verminderde betekende niet dat er minder haviken in de power elite van nà Bush zaten, wel dat de losbarstende financiële crisis, waarbij de zeepbel van de vastgoedmarkt uiteen spatte, minder ruimte liet voor peperdure nieuwe oorlogen. In Libië bijvoorbeeld liet Amerika de Fransen en de Italianen de eerste viool spelen en bleef het op de achtergrond, wat niet belette dat de wapenleveringen aan Europa – een Europa waar het Duitsland van Angela Merkel weigerde mee te spelen – gevoelig konden stijgen.

(2) De postindustriële wereld is een wereld van ongelijke groei. Waar religie en traditie de overgang naar postmoderniteit in de weg stonden, ontstond een aantal landen die steeds verder achterop hinkten op de koplopers. Bij die koplopers is de laïcisering – waarbij de scheiding tussen kerk en staat zo groot mogelijk werd gemaakt - het verst doorgedrongen. Dit heeft geleid tot een radicalisering van de islamwereld die de laïcisering aanziet als een vernedering van zijn geloof. Hieruit ontstond een nieuw soort terrorisme, een gedeterritorialiseerd **terrorisme** zonder centrum noch periferie, dat er niet langer uit is om een islamstaat onder de sharia te creëren, maar dat een globale strijd wil tegen zowel de verloederde islam van de corrupte Arabische prinsen als tegen de zogenaamde perversiteit van de westerse cultuur. Dit gaf aanleiding tot een neofundamentalisme dat een terugkeer tot de zuivere geloofsleer wil en hoopt zo de *umma* te kunnen herstellen. Het zorgde ook voor een nieuw soort martelaarschap gesteund op de *salaffya*. Dit internationaal religieus terrorisme beantwoordt aan een geheel eigen logica die grondig verschilt van de westerse logica. Daarom ook is het zo moeilijk voorspelbaar. Alhoewel het zonneklaar is dat het in het geheel niets helpt dit terrorisme met bommenwerpers, raketten en tanks te bestrijden – en het duidelijk is dat enkel goed gecoördineerde veiligheidsdiensten hier een oplossing kunnen bieden - heeft de Amerikaanse power elite beslist dat een *War on Terror* het best met complete legers wordt gevoerd. Hoe meer bondgenoten zich tot zo'n avontuur laten verleiden, hoe groter de kans wordt dat ze vroeg of laat het slachtoffer worden van de nieuwe globale islam terreur, zeker nu die in Europa een tweede front heeft geopend.

(3) De postmoderne westerse samenleving worstelt binnen de landsgrenzen met een toenemend probleem van **criminaliteit**, waarbij agressie en geweld toenemen. De dalende informele controle – zowel van het nucleaire gezin, van de kerk en van de school –

gecombineerd met de dalende sociale integratie van allochtonen en de sociale achterstelling van marginale groepen, maakt dat de overheid steeds repressiever gaat optreden om de criminaliteit te beheersen. Dit holt de zozeer gekoesterde **vrijheid** van de postmoderne hedonistische samenleving uit. Daarbij wordt steeds meer getwijfeld in hoeverre langdurige opsluiting in gevangenissen de juiste oplossing is. De gevangenis contribueert in toenemende mate tot recidivisme, waardoor het probleem niet wordt opgelost, maar gewoon wordt verschoven. Gevangenissen worden geacht de criminaliteit te verminderen, maar dragen daarentegen bij tot een stijging ervan. Ook blijkt dat het weinig zin heeft de pakkans te verhogen, door meer blauw op straat, als de straffkans niet wordt verhoogd. Tussen 1970 en 1990 is de criminaliteit in de postmoderne wereld alarmerend gestegen om de laatste tien à vijftien jaar min of meer te worden gestabiliseerd door de introductie van een soort *zero tolerance*. Dit heeft ertoe geleid dat er voortdurend nieuwe gevangenissen moesten worden gebouwd, gevangenissen die propvol zitten naarmate de strafduur wordt verlengd. Een zeer onaangenaam gevolg daarvan is dat de kleine criminaliteit haast niet meer wordt gestraft. Dit holt het vertrouwen van de burger in de rechtsstaat uit. Ook neemt het geweld zienderogen toe. De systemen staat en geld weten zich bij deze complexe problematiek nauwelijks raad. Je kan de leefwereld niet eendeloos blijven koloniseren als je wil verhinderen dat de verzorgingsstaat een politiestaat wordt.

(4) De doorbraak van de onvolkomen concurrentie ging gepaard met een continue stijging van de input van petroleumproducten en kool, waarbij de concentratie van broeikasgassen² in de atmosfeer bestendig is gestegen. Daardoor wordt de atmosfeer dikker en wordt een deel van de zonne-energie niet als infraroodstraling teruggekaatst in de ruimte, maar zorgt ze voor een opwarming van de aarde. Salomon Kroonenburg heeft zeker gelijk als hij stelt dat we uit waarneming van de temperatuur sedert 1860 niet zonder meer kunnen besluiten dat de aarde, ten gevolge van menselijke activiteiten meer opgewarmd is dan vroeger. Daarvoor is de waarnemingsperiode veel te kort. In de geologie, die o.m. de afwisseling van de ijstijden bestudeert, werkt men echter met duizenden jaren. De wetenschap is erin geslaagd de concentratie van koolstofdioxide in de atmosfeer over duizenden jaren te meten. De glacioloog Lonnie Thompson (2000, 2003) ontwierp inderdaad een soort millenaire thermometer. Door in gletsjers en ijskappen ijskernen (*ice cores*) uit te boren kan men over duizenden jaren nagaan hoe de concentraties van koolstofdioxide in de loop der eeuwen zijn gewijzigd. Dat valt af te leiden uit de verhouding waarin verschillende zuurstofisotopen (zuurstof -16 en zuurstof -18) in de ingesloten luchtbelletjes in de ice cores voorkomen. Gespreid over 1000 jaar leert dit dat tijdens de middeleeuwen rond 1100, 1180 en 1350 er een abnormale opwarming van de temperatuur was en dat die ook vast te stellen was op het einde van de 19de eeuw en in de meeste jaren na 1950. Voor Antarctica zijn zelfs meet-

² Het betreft voornamelijk **koolstofdioxide** (CO₂) dat vrijkomt door de verbranding van fossiele brandstoffen als olie, aardgas en kolen, en dat in de atmosfeer terecht komt door uitlaatgassen van auto's, van fabrieken, van allerlei verwarmingstoestellen, etc. Metingen gedaan op het Mouna Loa observatorium in Hawaï, midden de Stille Zuidzee, tonen aan dat de concentratie van CO₂, die voor de industriële revolutie 280 ppm was (ppm = parts per million) tussen 1961 en 2006 is gestegen van 315 ppm tot 383 ppm. Ook de concentratie van **methaan** is sterk verhoogd. Zestig procent daarvan is het gevolg van menselijke activiteit. Methaan komt vrij bij de verbranding van fossiele brandstoffen, bij de opslag van gier in de vee-teelt, op stortplaatsen en bij waterzuivering. Eveneens verhoogd (met zeventien procent) is de concentratie van **lachgas** (N₂O) die in de atmosfeer terecht komt door het gebruik van kunstmest, van fossiele brandstoffen en door het verbranden van hout en van oogstafval. Koolstofdioxide, methaan en lachgas kwamen op aarde al voor lang voor de mens zijn intrede deed. Ze zorgen ervoor dat een deel van de zonne-energie die de atmosfeer binnendringt niet als infrarode straling wordt teruggekaatst maar gevangen blijft in de atmosfeer, een atmosfeer die "dikker" wordt naarmate er meer broeikasgassen in de atmosfeer aanwezig zijn. Zonder die gassen zou de temperatuur op aarde -18° C zijn. Als menselijke activiteit de concentratie van broeikasgassen in de atmosfeer verhoogt zal dit automatisch leiden tot een (lichte) verwarming van de aarde. Andere broeikasgassen als **zwavelhexafluoride** (SF₆) en fluorkoolwaterstoffen als **PKF's** en **HFK's** kwamen op aarde niet voor tot de mens er zijn intrede deed. Ze komen in de atmosfeer terecht bij de productie van halfgeleiders, van aluminium en (ten dele) van elektriciteit.

gegevens voorhanden die tot 650,000 jaar teruggaan. Daarbij werd vastgesteld dat er een hoge correlatie is tussen de temperaturen en de gemeten koolstofdioxide concentraties. Concentraties boven de 280 ppm kwamen tot voor de tweede industriële revolutie van de jaren 1890 nooit voor. Vooral na 1950 liepen die concentraties abnormaal op tot 380 ppm en meer.

De opwarming van de aarde kan dus moeilijk ontkend worden indien men empirische waarnemingen niet in vraag wil stellen. Maar dat is slechts een onderdeel van de complexe problematiek van **milieuverontreiniging**. Het heeft veel te lang geduurd alvorens de systemen staat en geld daar voldoende aandacht aan schonken. Zure regen, het gat in de ozonlaag, het afvalprobleem, milieuschade in het algemeen: de postmoderne mens is er zich bitter laat van bewust geworden. Pas de laatste decennia is er belangstelling gekomen hoe we het milieu ongeschonden kunnen overdragen aan de komende generaties. Of nog: pas recentelijk hebben de systemen staat en geld belangstelling voor het realiseren van een duurzame economische ontwikkeling.³

Het probleem van milieuverontreiniging dateert van lang vóór de moderniteit en vóór de postmoderniteit. Maar omdat er tot een paar decennia geleden gewoon niets werd aan gedaan wordt de postmoderne samenleving opgezadeld met de taak alles recht te zetten wat de vorige twee eeuwen is misgelopen. De oplossingen die men ervoor heeft gevonden via de verhandelbare vervuiliingsrechten getuigt van een ongebreideld geloof in de markteconomie. Nochtans is het net datzelfde marktsysteem dat voor de vervuiling verantwoordelijk was. Milieuvervuiling is een negatief gewaardeerd "product", waarvoor er geen markt bestaat. Het is m.a.w. een onbedoeld bijproduct dat ontstaat bij de productie en consumptie van waren. De vervuiling veroorzaakt schade die vaak niet kan worden verhaald op de veruiler. Een marktsysteem zorgt er wel voor dat de waarde van waren er kan worden omgezet in een prijs, maar weet zich geen raad met nevenproducten, die in tegenstelling tot waren, niet werden geproduceerd met het oog op de ruil. De emissierechten kunnen maar werken indien hun waarde kan worden bepaald. Die waarde is dan de (enkelvoudige) inzet van menselijke energie benodigd voor het herstellen van de geleden milieuschade. Omdat die waarde zo moeilijk te schatten is zijn de prijzen van de verhandelde emissierechten geen goede afspiegeling van hun waarde. Het herstel van de schade toegebracht aan het milieu (op wereldniveau) werkt onvolkomen als uitgerekend de wereldleider, de Verenigde Staten, die verantwoordelijk is voor de uitstoot van meer dan 30 % van alle broeikasgassen⁴ weigert het Kyoto-protocol te ratificeren. Die weigering steunde Bush op het argument dat een ratificering dat de Amerikaanse economie er te veel hinder van zou ondervinden. Op die manier eigent de *global leader* zich het voorrecht toe om als enige de leefwereld te mogen blijven vervuilen. Terwijl de rest van de wereld emissierechten moet kopen om de milieuvervuiling tegen te gaan mag de grootste veruiler buiten schot blijven.

(5) Een andere erfenis uit het verleden, nu daterend sinds het begin van de moderniteit, is de **toegenomen kwetsbaarheid van de economie** – een kwetsbaarheid die bleef voortbestaan nadat het industriële kapitalisme al werd vervangen door het postindustriële kapitalisme. Onder zuivere concurrentie, bij gelijke ruil, kon men nog gewagen van door de markt gecreëerde autoregulerende mechanismen waardoor conjuncturele crises relatief makkelijk konden worden bedwongen, des te makkelijker zolang de lonen rond het

³ A. Nentjes (1995: 272) omschrijft dat als volgt: "Onder duurzame economische ontwikkeling verstaan wij een ontwikkeling waarbij de huidige generaties hun behoeften bevredigen op een zodanige manier dat de welvaart van toekomstige generaties niet lager zal zijn dan die van de voorgaande generatie."

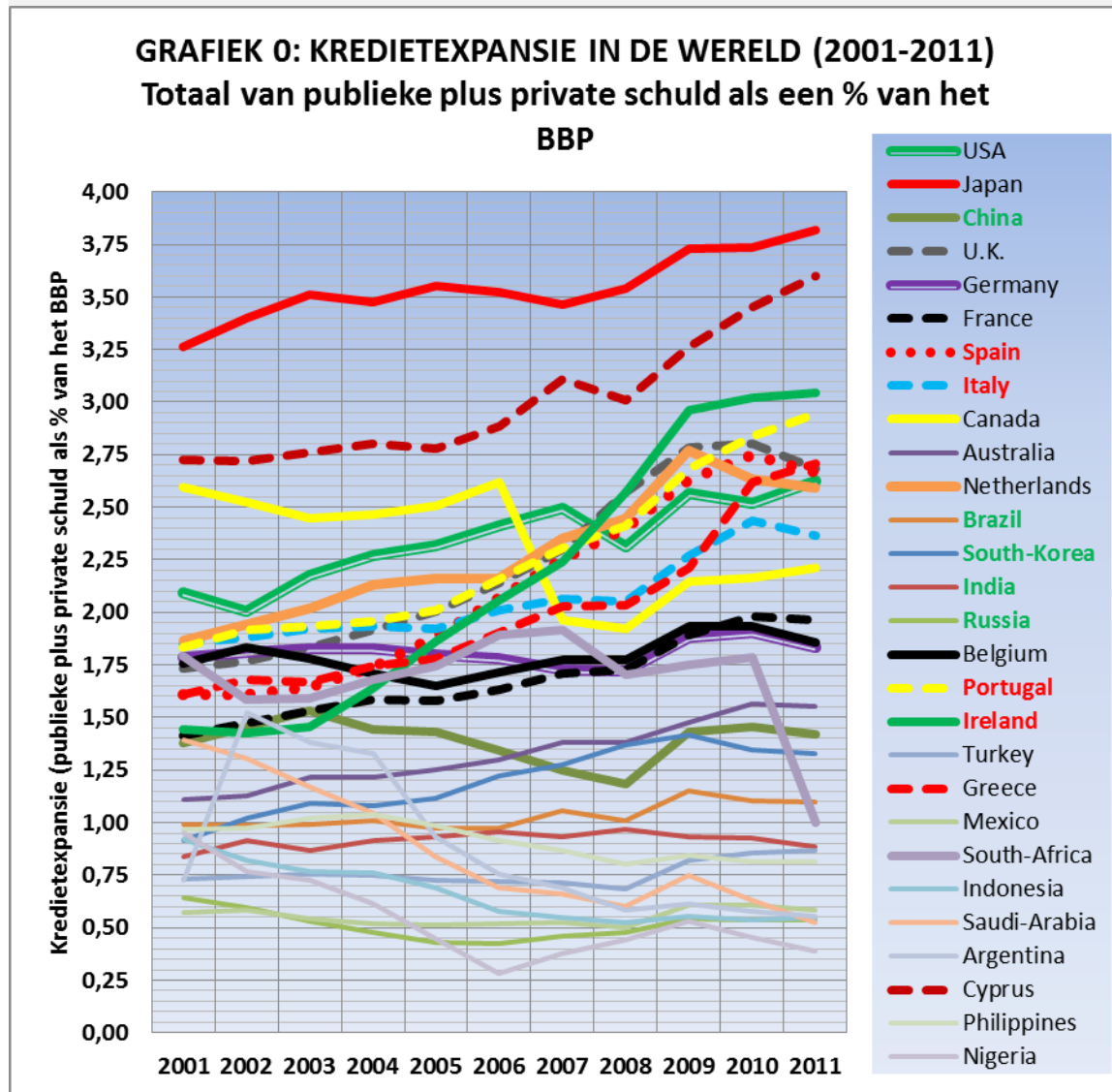
⁴ Al Gore (2006: 250-1) publiceert in zijn plakboek volgende cijfers voor de uitstoot van broeikasgassen: Verenigde Staten 30.3 %, Europa 27.7 %, Rusland 13.7 %, Zuidoost-Azië, India en China 12.2 %, Centraal-Amerika en Zuid-Amerika 3.8 %, Japan 3.7 %, Midden-Oosten 2.6 %, Afrika 2.5 %, Canada 2.3 %, en Australië 1.1 %.

levensminimum fluctueerden. Bij overproductie zakten de prijzen onder de lonen door zodat de reële koopkracht werd hersteld en de overproductie snel kon worden opgekocht. Het vervangen van het stelsel van gelijke ruil door een marktmechanisme van ongelijke ruil heeft de economie als geheel opvallend veel kwetsbaarder gemaakt. Het volstaat bijvoorbeeld dat een conjuncturele crisis uitbreekt in een periode waar de **schaalelasticiteit** van een economie geringer dan één is, opdat die crisis zou omslaan in een structurele crisis van persisterende overproductie. De schaaelasticiteit geeft eigenlijk weer met hoeveel de productie (relatief beschouwd) wijzigt bij een (relatieve) wijziging van de gemiddelde bedrijfsgrootte. Eigenlijk komt een schaaelasticiteit van 0.9 erop neer dat bij een verhoging van de ingezette productiemiddelen met 1 % de productie zelf met minder dan 1 % stijgt. Dat betekent dat bij ongewijzigde lonen en prijzen de winsten sterk zullen dalen: de productiekosten stijgen dan met 1 % terwijl de omzet met minder dan 1 % stijgt.

Eens zo ver zal een overproductie de ondernemers dwingen die overproductie af te wentelen op de wereldmarkt van zodra de binnenlandse private koopkracht te kort schiet om die overproductie te absorberen. Op die wereldmarkt blijft concurrentie - in tegenstelling tot de lokale markt - uiteraard volop bestaan. De concurrentieslag wordt er gewonnen door de bedrijven met de laagste loonkosten per eenheid van output, m.a.w. door de meest arbeidsproductieve bedrijven. Daardoor worden ondernemers gedwongen - op een ogenblik dat de productiecapaciteit niet eens is volzet - te investeren in kapitaal dat een geringere input van menselijke energie vereist. Het gaat dus om arbeidsbesparende investeringen waarbij de **werkloosheid** snel oploopt. Een stijging van de werkloosheid impliceert echter een daling van de private koopkracht waardoor er nog meer overproductie komt, en waardoor de economie als geheel in een neerwaartse spiraal terecht komt. Het opdrijven van de publieke koopkracht - bijvoorbeeld door een sterke verhoging van de defensie uitgaven, door massale bouw van sociale woningen door de overheid, etc. - is geen oplossing, zeker niet als dit de interesten doet stijgen waardoor de benodigde kapitaalsintensieve investeringen nog duurder worden. Men komt dan terecht in een **structurele crisis** waarbij de overproductie aanhoudt en waarbij massale structurele werkloosheid niet kan worden vermeden. Aan zo'n structurele crisis, veroorzaakt door een te lage schaaelasticiteit, kan slechts op twee manieren een eind komen. De eerste structurele crisis - de fameuze *Great Depression* van de jaren dertig - werd eigenlijk alleen beëindigd dankzij de Tweede Wereldoorlog. Na afloop was de nood aan wederopbouw zo groot dat de overproductie van zelf verdween. Aan de petroleumcrisis, die zich eind 1973 over het grootste deel van de westerse wereld verspreidde, kwam pas een einde wanneer een groot aantal fossiele mammoetbedrijven over de kop ging. Daardoor daalde de gemiddelde bedrijfsgrootte en kon de schaaelasticiteit worden hersteld.

Maar langdurige crises kunnen ook het rechtstreekse gevolg zijn van een **excessieve kredietexpansie**. Dit fenomeen, dat eerder al in de jaren 1930 werd vastgesteld, is in tal van westerse landen opnieuw merkbaar sinds het laatste decennium van de 20ste eeuw. In landen met buitengewoon hoge staatsschulden per hoofd van bevolking (Japan, Ierland, België, Canada, Italië, Griekenland, in die volgorde) en/of zeer hoge private schulden per hoofd van bevolking (Ierland, Nederland, de Verenigde Staten, Cyprus, Japan en Australië, in die volgorde) heeft men meer dan een decennium lang de economische groei "op de poef" gefinancierd. Centrale banken, bevreesd voor inflatie, slaagden er niet in de rente hoog te houden wanneer ondernemers in die landen massale misinvesteringen deden. Excessieve kredietexpansie ondermijnt tevens de onfeilbaar geachte betrouwbaarheid van westerse banken en dreigt de hoogkapitalistische wereld op te zadelen met een onoplosbare bankencrisis, *a fortiori* nadat de demarcatie tussen spaarbanken en investeringsbanken wegviel.

NASCHRIFT 2012 - De vastgestelde kredietexpansie (zie **Grafiek 0**), die al op gang kwam op het einde van de vorige eeuw, heeft geleid tot een economische crisis die in 2007-2008 vrijwel de hele westerse wereld trof en die tot op heden bleef duren.

De conjunctuurtheorie van de Oostenrijkse School, die door de *mainstream economics* zelden au sérieux werd genomen, staat bekend als de **ABCT** (*Australian Business Cycle Theory*). Bij de analyse van de huidige wereldwijde crisis zijn de ABCT-inzichten op zijn minst nuttig. De neerwaartse conjunctuurgolven zijn volgens die theorie een onmiskenbaar gevolg van een buitenissige groei van de bankkredieten. – geheel in de lijn van wat Friedrich Hayek (1929, 1931, 1944, 1969) en Ludwig von Mises, 1912, 1949)⁵ al veel vroeger beweerden. Hierin spelen de

⁵ Friedrich A. Hayek (1929), *Geldtheorie und Konjunkturtheorie (Beitrage zur Konjunkturforschung, herausgegeben vom Österreichisches Institut für Konjunkturforschung, Vienna/Leipzig: Hölder-Pichler-Tempsky*. In Engelse vertaling uitgegeven als: Friedrich A. Hayek (1933), *Monetary Theory and the Trade Cycle*, New York, N.Y.: Sentry Press.

Friedrich A. Hayek (1931), *Prices and Production*, New York, N.Y.: Augustus M. Kelly Publishers.

Friedrich A. Hayek (1944), *The Road to Serfdom*, Londen: George Roudledge & Sons.

beslissingen van toonaangevende centrale banken (b.v. de Fed of de ECB) een veel grotere rol dan doorgaans wordt gedacht: bevreesd voor inflatie houden die centrale banken in crisistijd de interest, gedurende een veel te lange periode, excessief laag. Net hierdoor is een explosie van de bankkredieten mogelijk, waardoor speculatieve *economic bubbles* ontstaan. Vertrekkend van de gedachte dat het **menselijk handelen** (*human action*) niet moduleerbaar is, wel doelgericht is, deduceerde von Mises reeds in 1912 een reeks economische principes waaraan dit menselijk handelen voldoet. Die beginselen werden nader uitgewerkt door de latere Nobelprijswinnaar Friedrich (von) Hayek. Centrale banken scheppen geld en hoe groter die geldschepping des te lager de rente. Een lage rente contribueert tot een vals gevoel van optimisme, zeker in perioden waar de overproductie dreigt en de concurrentieslag voor de verovering van de wereldmarkt wordt verscherpt. In tijden van onderbezet machinekapitaal gaan optimistische investeerders, hiertoe aangezet door de lage rente, een hele reeks **misinvesteringen** doen. Zo kwam de westerse economie terecht in een neerwaartse spiraal waar, door de te lage rente, de misinvesteringen zich snel opstapelden.

Het kunstmatig terugschroeven van de rente door de centrale banken induceert niet enkel een reeks van misinvesteringen, maar een onstabiel groeipad van de economie. Het scheidt de fameuze luchtballonnen waaraan de gevestigde economie meer dan driekwart eeuw lang geen enkele aandacht schonk. Eén van die fatale luchtballonnen was de Amerikaanse vastgoedsector. Banken pakten er uit met hun zgn. *ninja kredieten* waarbij mensen zonder inkomen, zonder job, zonder vermogen, gelokt door de lage rente, huizen als broodjes kochten. Dit deed de vastgoedprijzen de pan uit swingen. Hypothecaire debiteuren konden hun kredieten enkel aflossen door aangekocht vastgoed tegen een veel hogere prijs te verkopen dan de aankoopwaarde. De fameuze *sky* was inderdaad de *limit*, en banken bleven maar goedkope kredieten verstrekken alsof er aan de prijsstijgingen voor vastgoed nooit een einde kon komen. Dat de vastgoedbubbel gedoemd was om uiteen te spatten leek achteraf makkelijk te voorspellen, maar uiteindelijk waren het Peter Schiff en Ron Paul, allebei aanhangers van de door de paradigmatische (= gevestigde) economie volslagen genegeerde Oostenrijkse School, die in 2007 het uiteenspaten van de Amerikaanse vastgoedbubbel keurig voorspelden.

De ABCT gaat ervan uit dat, als de centrale banken minder snel geld creëren, of nog als ze meer bevreesd geraken door het inflatiespook, de rente terug kan stijgen, maar dat pas dan zichtbaar wordt hoe groot de misinvesteringen zijn geweest. Het optimisme verdwijnt, maakt plaats voor *animal spirits* (een term afkomstig van de door de Oostenrijkers gehate John Maynard Keynes), voor pessimisme, en de hele economie krijgt de kramp en versukelt in crisis. Het artificieel in leven houden van grote bedrijven, door hen aan het infuus van de overheid te hangen, noopt de centrale banken opnieuw aan geldschepping te doen waardoor de rente weer te laag wordt en een depressie kan omslaan in een recessie. Het merkwaardige is wel dat het telkens aanhangers van de Oostenrijkse School waren die met hun ABCT, en niet met ingewikkelde econometrische modellen (!), grote crises wisten te voorspellen. Zo was Hayek vrijwel moederziel alleen om in de lente van 1929 de Grote Depressie te voorspellen, en deden Ron Paul en Peter Schiff het nog eens na in 2007 met de huidige persisterende crisis. Dit heeft het

---

Friedrich A. Hayek (1969), *Freiburger Studien. Gesammelte Aufsätze*. Tübingen: Walter Eucken Institut (Wirtschaftswissenschaftliche und wirtschaftsrechtliche Untersuchungen 5) J.C.B. Mohr/P. Siebeck.

Ludwig von Mises (1912), *Theorie des Geldes und der Umlaufmittel*, München/Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot.

Ludwig von Mises (1949), *The Theory of Money and Credit*, translation by H.E. Batson, Indianapolis, Ind.: Liberty Classics, (1980).

denken van de Oostenrijkse School – in 1871 en 1883 gestart met de geschriften van Carl Menger en vanaf 1889 met die van Eugen von Böhm-Bawerk⁶ – ongetwijfeld een boost gegeven waardoor de *mainstream economics* een herwaardering van die methode van analyse – in 1912 aangevuld met de *praxeologie*⁷ van von Mises – na 2007 niet langer konden blijven uitstellen.

De explosie van de vastgoedbubbel in de States, kort daarna gevolgd door die in Ierland en Spanje, liet investeringsbanken – in tegenstelling tot de minder gehaaide spaarbanken – beseffen dat een groot deel van hun hypothecaire kredieten dubieus was geworden. Gladde jongens bij Goldman Sachs, in Europa vrij snel gevolgd door die van de Deutsche Bank, creëerden zogenaamd *gestructureerde kredieten* die, via ingenieuze hefboomeffecten, woekerwinsten lieten verwachten. In werkelijkheid verpakten Goldman Sachs en Deutsche Bank tienduizenden tot honderdduizenden dubieuze kredieten in wat *Collateral Debt Obligations* werd genoemd, en waarvan *credit default swaps* moesten laten geloven dat de risico's zorgvuldig waren afgedekt. De nieuwe graaicultuur en hebzucht van relatief onervaren bankiers aan het hoofd van spaarbanken stortte hen in een ware aankoopwoede van wat zeer snel sterk verlieslatende **rommelkredieten** bleken te zijn. Met (i) het introduceren van innoverende bankproducten die enorme hefboomeffecten lieten verhoppen [zoals de CDO's (*collateral debt obligations*, de latere zgn. rommelkredieten), zoals de SIV's (*structured investment vehicles*), zoals de CDS's (*credit default swaps*)]; (ii) met de invoering van de Amerikaanse *ninja credits* (no income, no job, no assets, maar wel hypothecaire leningen) en (iii) met de opheffing van het onderscheid tussen private (spaar)banken en investeringsbanken (opheffing van de *Glass-Steagall Act* in de States), ontstond er in de westerse wereld dus een **luchtbellen economie** die in minder dan een lustrium tijd ontaardde in wat men snel het **casinokapitalisme** zou gaan noemen. Gedreven door hebzucht pepten CEO's van financiële en niet-financiële ondernemingen, hierbij geholpen door de op winst beluste speculatieve beleggers, de koersen van hun aandelen artificieel op. De beurskoersen van banken en verzekeringsmaatschappijen, maar ook die van de meeste andere beursgenoteerde ondernemingen, lagen mijlenver boven de intrinsieke waarde van diezelfde ondernemingen. Onvermijdelijk moest er een tijdstip komen waar die door hebzucht opgepepte aandelenkoersen – luchtbellen koersen! – uiteen moesten spatten. Dit gebeurde al in de zomer van 2007 toen in de Verenigde Staten een crisis uitbrak rond Fanny Mae en Freddy Mac, crisis die bleef voortwoekeren om in de nazomer van 2008, toen de systeembank Lehman Brothers over de kop ging, zijn dieptepunt te bereiken. In zijn val sleurde Lehman Brothers wereldwijd een reeks andere banken mee.

De scherpte van de economisch structurele crisis blijkt duidelijk uit **grafiek 1** die zowel de economische groei (van het BBP) vóór en na 2008 weergeeft. Het zwaarst getroffen zijn de **PIIGS landen** Griekenland, Ierland, Italië, Portugal en Spanje die volop in de recessie zitten. Maar ook Japan, het Verenigd Koninkrijk, Nederland en

⁶ Carl Menger (1871), *Grundsätze der Volkswirtschaftslehre*, Wien: Wilhelm Braumüller, pas in 1950 heruitgegeven in Engelse vertaling als *Principles of Economics*.

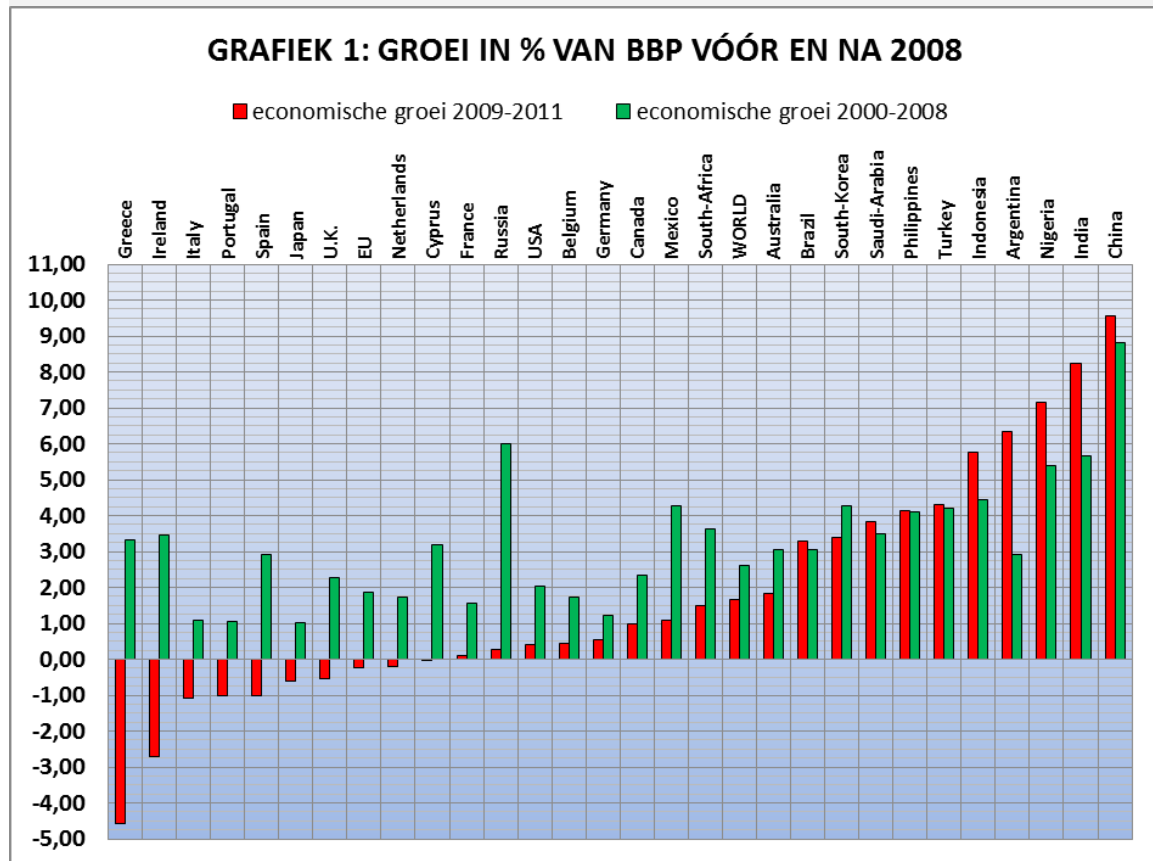
Eugen von Böhm-Bawerk (1895), "The Positive Theory of Capital and Its Critics," *Quarterly Journal of Economics*, vol. 9, (January), 1895, pp. 113-131.

Eugen von Böhm-Bawerk (1889), *Capital and Interest* (3 vols. in one). South Holland, IL: Libertarian Press. Trans. By George D. Huncke and Hans F. Sennholz. 1959.

⁷ Onder praxeologie verstaat men een (filosofische) classificering van de wetenschappen. De term komt reeds sinds 1608 (Clemens Timpler) in de vakliteratuur voor. Onder de economen die de term gebruikten kan men vermelden: Tadeuz Kotarbinski (1923), Eugene Slutsky (1924), Ludwig von Mises (1933), Nikolai Bukharin (1938), François Peyroux (1957) en Oskar Lange (1958). Von Mises gebruikte de praxeologie als startvlak voor zijn verklaring van het menselijk handelen.

de Europese Unie als geheel zaten na de beurskrach van 2008 tot op heden met een gemiddelde negatieve groei van resp. -0.61 % tegen +1.01 voorheen (Japan), van -0.53 % tegen +2.28 % voorheen (Verenigd Koninkrijk), van -0.20 % tegen 1.73 % voorheen (Nederland) en van -0.23 % tegen 1.63 % voorheen (EU). Wereldwijd zakte de gemiddelde economische groei van 2.6 % (periode 2000-2008) naar 1.67 % (periode 2009-2011). Landen als Australië, Brazilië, Saoedi Arabië, de Filippijnen, Turkije, Indonesië, Argentinië, Nigeria, Indië en China keken in het geheel niet tegen een groeivertraging aan: na 2008 was de economische groei er zelfs groter dan vóór de crisis. Van de fameuze **BRICS landen** (Brazilië, Rusland, Indië, China en Zuid-Korea), die de grote winnaars op de wereldmarkt zijn, deed enkel Rusland het slecht. In Zuid-Korea was de groei na 2008 gemiddeld 3.40 % tegen 4.29 % voorheen. Noteer dat de groeicijfers gebaseerd zijn op de gegevens van de Wereldbank.

[Einde van het naschrift van 2012]

Moderniteit en postmoderniteit vormen dus een bedreiging voor de **werkzekerheid**. Tijdens de postmoderniteit wordt die werkzekerheid ten gevolge van de stijgende globalisering nog eens extra bedreigd. Een steeds groter aantal werknemers komt terecht in multinationale bedrijven, terwijl het aantal fusies voortdurend stijgt. Die fusies zijn noodzakelijk om op de wereldmarkt competitief te blijven. Multinationale bedrijven hebben er belang bij hun vestigingen in hoge loonlanden te sluiten indien ze in lage loonlanden voldoende geschoold personeel kunnen vinden. Over die bedrijfssluitingen hebben de systemen staat en geld nauwelijks controle. Ze kunnen enkel aan de zijlijn staan toekijken hoe ettelijke duizenden werknemers op straat worden gezet. Ook hier poogt men oplossingen te vinden door meer internationale akkoorden en door supranationale vakbonden, waardoor de globalisering nog toeneemt.

De vijf grote uitdagingen waarvoor de postmoderne samenleving staat zijn dus beheersing van oorlogen, beheersing van globaal terrorisme, beheersing van de criminaliteit, herstel van de geleden milieuschade, en instandhouding van de werkzekerheid. De drie eerste problemen houden verband met **veiligheid**, de twee laatste met **zekerheid**. Midden de hedonistische samenleving krijgt de postmoderne mens het gevoel dat zijn veiligheid steeds meer bedreigd geraakt. *Security* is er *hard core business* geworden voor al wie het zich kan veroorloven. Tezelfdertijd worstelt de postmoderne mens met een knagende onzekerheid: zal mijn man of mijn vrouw er nog zijn als ik thuiskom van het werk, zal ik morgen nog kunnen betalen voor mijn geleasde wagen, zal ik morgen nog mijn hypotheeklening kunnen afbetalen, komen mijn kinderen niet terecht in een onleefbare wereld? Zekerheden die in de traditionele samenleving nog overeind stonden worden in de hedonistische samenleving steeds meer bedreigd.

NASCHRIFT VAN 2012 - Op mijn facebook pagina schreef ene Guy Evens, werkzaam in de immobiliënsector, een merkwaardige bedenking: "Veertig jaar geleden was er de vader die geld binnenbracht en voor de moestuin zorgde. Moeder zorgde voor de kroost en maakte zelfs nog eten klaar. Die konden zich een nieuwbouw veroorloven. Nu gaat iedereen uit werken, heeft niemand tijd (gelukkig zijn er kant-en-klaar schotels uit de micro) en kunnen mensen zonder hulp van de vorige generatie geen huis meer kopen of bouwen. Jaja, wij zijn er sterk op vooruit gegaan ... en nu gaan mensen zeggen: 'Jamaar vroeger hadden ze geen tv, geen auto, geen reizen etc...' Klopt, maar vroeger kostte een tv ook een half jaarloon - nu een half maandloon. Daarentegen hoefde toen het huisbezoek van een loodgieter geen aanslag te betekenen op het familiefortuin. (Waarschuwing - dit is een beetje simpel & populistisch maar....) Er klopt iets niet: een werknemer gaat naar huis met (netto) 2.000 euro (wat ie bruto verdient kan hem onmogelijk interesseren). De werkgever betaalt 5.000 euro. De werknemer komt amper rond en de werkgever betaalt zich blauw (of sluit of vertrekt). En... de overheid komt ook niet rond... Mijn bescheiden mening: ik denk dat er ergens een kraan open staat."

4. NOODZAAK AAN INTERDISCIPLINAIRE BENADERING

Zowel bij de vaststelling van problemen binnen de postmoderne samenleving als bij het zoeken naar mogelijke oplossingen ontstaat een behoefte aan interdisciplinair onderzoek. Voor de beschrijving van de *sociale dynamica* heeft men uiteraard nood aan een sociologische benadering. De **sociologie**, die pas op het eind van de 19de eeuw een zelfstandige wetenschap is geworden, worstelt tot op vandaag met methodologische problemen die nog steeds niet lijken overwonnen. Bovendien staat ze boordevol controverses. Waar de man in de straat er bijvoorbeeld geen enkel probleem mee heeft dat er een verband moet bestaan tussen gestegen criminaliteit en toegenomen onveiligheidsgevoelens trekken meerdere sociologen dat in twijfel zonder daarbij echt empirisch onderzoek te doen dat op zijn minst *nation wide* is. Waar de meeste mensen het erover eens zijn geworden dat met de globalisering de moderne samenleving een transformatie onderging in een postmoderne maatschappij is dat voor de sociologie opnieuw een bron van discussie. Sociologen praten liever over de laatmoderniteit dan over de postmoderniteit. Een groot deel van hun tijd verdoen ze aan het twisten over woorden. Het soort sociologie waaraan met het oog op deze studie behoefte was, is de studie van de sociale verandering, net de moeilijkste opdracht van de socioloog, ook een materie waarover zeker geen eensgezindheid bestaat.

In feite borduurt de hedendaagse sociologie inzake *social change* (synoniemen: *social dynamics, social development*) nog steeds voort op een paar basiswerken van o.m. Max Weber (1905), Oswald Spengler (1922), Arnold Toynbee (1934), William F. Ogburn (1922, 1957) en Pitirim A. Sorokin (1966), waarbij geen van allen oog heeft voor één van de meest dramatische wijzigingen inzake maatschappelijke organisatie, namelijk het vervangen van de gelijke ruil (volkomen concurrentie) door ongelijke ruil (onvolkomen concurrentie).⁸ Daarom net heeft de hedendaagse sociologie het blijkbaar zo moeilijk de doorbraak van moderniteit en postmoderniteit te *verklaren*. Weinig verder geraakt men met de lectuur van *Social Change* van Hans Haferkamp en Niel J. Smelser (1992) die vooral het ontstaan en de evolutie van de moderniteit hebben bestudeerd, maar die de postmoderniteit (1992: 315) enkel zien als een soort radicalisering van de moderniteit. Wel verwijst Haferkamp naar de bestaande systeemtheorieën van Parsons, Luhmann en anderen, maar ze worden niet gebruikt bij de uitleg hoe het complete maatschappelijke systeem veranderde bij de overgang van de traditionele samenleving naar de moderne samenleving.

Omdat iedere sociale verandering in feite kan worden beschreven als een wijziging in een sociaal systeem A die een wijziging in sociaal systeem B veroorzaakt, die op zijn beurt voor een verandering in systeem C zorgt, etc., leek het me nuttig dit te bestuderen aan de hand van de systeemsociologie van Niklas Luhmann (1984, 1997). Daarover meer in een volgende paragraaf.

Als mijn stelling juist is dat moderniteit en postmoderniteit enkel mogelijk werden gemaakt door de opkomst van de onvolkomen concurrentie (waarzonder de welvaartsexplosie onverklaarbaar lijkt) dan hebben we ook nood aan **economie**. Nog geheel afgezien van de verveling dat burgerlijke en marxistische economie voortdurend naast elkaar praten, dat ook mainstream economics en economie van de Oostenrijkse School elkaar voortdurend tegenspreken, komt men hier onmiddellijk in de problemen omdat geen van ze erin is geslaagd een betrouwbare *prijstheorie* op te stellen. Prijzen worden bij gelijke ruil (volkomen concurrentie) geacht trouwe weerspiegelingen te zijn van de objectieve ruilwaarde van

⁸ Van de hier opgesomde sociologen is Ogburn zowat de enige die zijn theorie over de *cultural lags* goed onderbouwt met cijfermateriaal. Maar de moderniteit eenvoudig toeschrijven aan een reeks technologische uitvindingen (als een gevolg van de industrialisering) is veel te vaag om echt bruikbaar te zijn.

de verhandelde waren. Het allereerste wat men van de economie als wetenschap zou mogen verwachten is dat ze een solide fundering heeft, dat ze een betrouwbare *waardetheorie* heeft opgebouwd. Émile Durkheim (1895: 25), zelf grondlegger van de sociologie, stelde ooit: "La plus fondamentale de toutes les théories économiques (est) celle de la valeur." De ellende is nu dat de burgerlijke economen voor het verklaren van de waarde van waren nog steeds voortboeren met de marginale nuttigheidstheorie van ene William S. Jevons, maar dat de marginale prijstheorie geheel losstaat van diens waardeleer. In de marxistische economie, die verder bouwde op de klassieke arbeidswaardetheorie van Adam Smith, van David Ricardo en van John Stuart Mill, heeft men hoofdzakelijk oog gehad voor de relatie tussen waarde en prijs bij gelijke ruil, maar heeft men halsbrekende toeren moeten uithalen om de transformatie van waarden in prijzen uit te leggen bij ongelijke ruil. Daarbij moest men de gewaagde onderstelling inbouwen van een perequatie van de winstvoet in alle sectoren, zoniet van vaste technische coëfficiënten in de input-outputtabel. Geen van die hypothesen vindt een verankering in de werkelijkheid. Eigenlijk moet de transformatie van waarden in prijzen bij wisselende marktsituaties compleet worden herdacht. Productie is geen proces van loutere inzet van arbeid en kapitaal (zoniet gaat men met een productiefunctie ten onder in de meanders van de fameuze Cambridge-Cambridge controverse), productie is alleen mogelijk door de inzet van energie waarbij menselijke energie maar in beperkte mate kan worden vervangen door machinale en natuurlijke energie. De waarde van waren moet dus niet worden uitgedrukt in (enkelvoudige) arbeidstijd, wel in (enkelvoudige) menselijke energie benodigd voor de productie en/of de reproductie van een waar. Of nog: waarde moet worden uitgedrukt in energiekwanten in plaats van in arbeidstijd. Daartoe ontwikkelde ik een eigen *energiewaardetheorie* die ik in dit boekdeel alleen summier uiteen heb gezet, en die ik in het tweede deel hoop in extenso uiteen te zetten.⁹

Indien het juist is dat postmoderniteit een product van de globalisering is, dan hebben we nood aan **politicologie**. Daarbij is het zaak te onderzoeken wat er zoal hapert aan de supranationale instellingen, vermits de wereld tijdens de postmoderniteit inderdaad een soort Empire is geworden, maar dan wel een Empire geleid door een wereldleider. Als die wereldleider politiek wil spelen over de rest van de wereld, daarbij voornamelijk het eigenbelang verdedigend, dan komen we terecht in een nieuw soort imperialisme dat finaal geen reuk meer wenst af te leggen bij internationale instellingen als UNO en Veiligheidsraad. Dat maakt het gevaar voor oorlog en terrorisme opeens veel groter, maar ter studie daarvan hebben we behoefte aan de **conflictsociologie**, weer zo'n controversieel terrein.

Globalisering is ook een vorm van deterritorialisering een begrip dat op zijn minst verduidelijking vereist met behulp van de **filosofie** van Deleuze en Guattari, waarmee we een zeer esoterisch terrein van het menselijk denken moeten betreden. Omdat globalisering gepaard gaat met een toenemende kolonisering van de leefwereld door de systemen staat en geld, kunnen we de filosofie niet verlaten zonder op zijn minst summier kennis te nemen van de filosofie van het communicatieve handelen van Habermas. Door dat alles lijken de eerste twee hoofdstukken van dit boek zwaar, vervelend en saai, vormen ze zeker geen aangename lectuur. En nog meer filosofie is onontbeerlijk wanneer we de criminaliteit gaan bestuderen. Hier komen we terecht op het domein van de **criminologie**, één van de jongste menswetenschappen. Er bestaat wel een waslijst van criminologische theorieën, maar de meeste daarvan zijn empirisch oncontroleerbaar. Kunnen we trouwens nog een algemene theorie van de criminologie ontwerpen zoals Gottfredson en Hirshi (1991) dat deden. Botst dit niet met de inzichten van de postmoderne filosofie die uitdrukkelijk stelde

---

⁹ Een ander probleem met economie – zowel de burgerlijke als de marxistische economie – is dat men geen onderscheid maakt tussen conjuncturele crises en structurele crises, terwijl net structurele crises met hun massale werkloosheid zijn, die zowel in de moderne als postmoderne tijd voor heel veel onzekerheid zorgen bij de arbeidsafhankelijken.

dat de tijd van de grote verhalen onherroepelijk voorbij is? Moeten we niet eerder een contextuele theorie van de criminaliteit ontwerpen, bruikbaar tijdens moderniteit en postmoderniteit?

In dit boek zal ik zo'n theorie ontwikkelen. Om echter tot betrouwbaar cognitief criminologisch taalgebruik te komen moet ik erin slagen gebruikte termen met andere termen te verbinden. Wil ik daarbij vermijden in een oneindige regressie te verzanden, dan moet een aantal van die termen verwijzen naar "primitieve termen" die zelf niet nader worden verklaard. Ik zal m.a.w. een model van een contextuele werkelijkheid moeten bouwen waarin de verklaarde termen de endogene variabelen van het model zijn, en de onverklaarde termen de exogene variabelen van het model. Er is dus nood aan **econometrie**, niet onmiddellijk een bezigheid die erg toegankelijk is voor iedereen. In feite had ik ook een econometrisch model van de globalisering moeten kunnen maken, dan wel een wereldmodel. Ik denk niet dat één individu deze taak binnen een redelijke termijn aankan. Wel verwijs ik voor de wereldleider, voor de Verenigde Staten dus, naar een eerder econometrisch model dat ik van de Amerikaanse economie bouwde. Daarmee poog ik na te gaan welke de weerslag is van verhoogde defensie-uitgaven op bijvoorbeeld de werkloosheid en de gebeurlijke overproductie. Ik wilde namelijk weten of gestegen defensie-uitgaven naast conjuncturele kortstondige crises ook langdurige structurele crises van persisterende overproductie kunnen overwinnen.

Van een enkeling mag men niet verlangen dat hij die waaier van disciplines beheerst. Uiteindelijk blijven we als individu steeds een dilettant. Wat we weten, weten we meestal van anderen en wat we als innovatie pogen in te brengen is meestal hopeloos verkeerd. Voorts is het onmogelijk een zo complexe materie als sociale verandering te beschrijven als men geen grondige kennis van de **geschiedenis** heeft. Ook dat blijkt een heikel punt, zelfs wanneer men zich mag beperken tot de geschiedenis van de honderd laatste jaren. De geschiedenis van moderniteit en postmoderniteit is lang geen diachronisch verhaal. In bepaalde samenlevingen moest de moderniteit nog beginnen toen in de States de hedonistische postmoderne samenleving al leek door te breken op het eind van de *Roaring Twenties*. Geheel in overeenstemming met de inzichten van het structuralisme impliceert dit dat niet de genese van de moderniteit en postmoderniteit essentieel is, dat niet het diachronisch verhaal van belang is, maar wel de structuur van de maatschappelijke organisatie, dus het synchronisch verhaal. Synchronische geschiedschrijving, zeker van de voorbije eeuw, komt echter zeer weinig voor onder historici, zodat ook hier maar moeizaam kan worden verder gebouwd op bestaande inzichten.

Van een verdere verdieping in de **milieukunde** – absoluut noodzakelijk om de hele milieuproblematiek zinvol te benaderen – ben ik in dit deel grotendeels bespaard gebleven, maar het zal wel een lijvige brok worden in het tweede deel over postmoderniteit en onzekerheid.

De eindconclusie is dat sociale verandering een zo complex geheel van zeer diverse factoren is dat het nog nauwelijks te bevatten valt voor de zeldzame enkeling die het tot studieobject kiest. Mij doet het denken aan het voorbeeld dat Durkheim ooit gaf in zijn *Les règles de la méthode sociologique* (1895): neem iets als lucht, lucht heeft een gewicht, maar eigenlijk voelen we dat niet. Zaak is dan hoe we weten dat er een ding als lucht is als we het niet voelen? Met sociale verandering is het net eender: eigenlijk merken we er niets van en toch is het er. Daarvan worden we ons pas bewust als we ver genoeg achterom kijken. Maar waarom zagen we het niet veranderen op het ogenblik dat het veranderde? Waarom beseffen we het pas decennia later (als we al voor een goed deel vergeten zijn hoe het vroeger was)? Maar is dat niet hetzelfde in de literatuur? Daar spreken we wel van cesuren tussen bijvoorbeeld Realisme en Naturalisme als dominerende periodecodes, maar

eigenlijk zijn die cesuren artificiële constructies die we pas vele decennia later maken. Het is net die afwezigheid van concrete cesuren die onze perceptie verstoort. In 1970 zag niemand van ons dat in West-Europa de maatschappelijke organisatie grondig veranderde, dat de moderniteit niet langer de dominerende maatschappijvorm was, maar dat die werd vervangen door de postmoderniteit. Die verandering beseffen we pas nu, des te beter naarmate we ouder worden. Net daarom hoorde ik mijn grootvader graag vertellen over "vroeger", over de traditionele samenleving die ik zelf nooit heb gekend. Ridicuul is het te stellen dat het "vroeger" allemaal zoveel beter was, aan dat soort nostalgie naar de kinderjaren heeft niemand een boodschap. Finaal leven we allemaal met een blik op de toekomst, want die kunnen we mogelijks nog proberen te veranderen: niet wat voorbij is.

In dit breed gevoerde onderzoek voel ik mij de eeuwige dilettant die gedwongen wordt voortdurend nieuwe inzichten op te slaan, om die inzichten dan bruikbaar te maken bij een reeks causale verklaringen. In één opzicht moet men Niklas Luhmann zeker gelijk geven, nl. dat de leefwereld een onvoorstelbare schat aan informatie verstrekt waaruit eenieder slechts een heel klein deel selecteert dat hij als zinvol beschouwt. De grote vrees die je daar als onderzoeker altijd bij hebt is dat je vergat kennis te nemen van waardevolle en bruikbare informatie zodat de gevonden causale verklaringen mogelijks geheel anders hadden kunnen zijn. Zekerheid dat wat we menen te weten ook juist is, heeft men in de (mens)wetenschap eigenlijk nooit.

5. DE SYSTEEMTHEORIE VAN LUHMANN

Eigenlijk is iedere sociale verandering het gevolg van wijzigende identiteiten van systemen. Nu beschikt de sociologie over een methode ter bestudering van zich wijzigende systemen, nl. de systeemtheorie van Niklas Luhmann die in 1997 werd afgerond met de publicatie van *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Daarin schrijft hij (1997, I-22): "Ihr Verhältnis zur Gesellschaft müßte die Soziologie als ein lernendes, nicht als ein belehrendes begreifen. Sie müßte die vorgefundenen Probleme analysieren, eventuell verschieben, eventuell in unlösbare Probleme verwandeln, auch ohne zu wissen, wie man dann trotzdem 'wissenschaftlich geprüfte' Lösungen anbieten könnte. Für all das braucht man eine theoretisch fundierte Beschreibung der modernen Gesellschaft." Het stoorde Luhmann dat de sociologie op het einde van de 19de eeuw, bij haar zelfstandig worden, ophield de weg voort te zetten die zgn. "voorwetenschappelijke sociologen" hadden bewandeld, nl. het concept "samenleving" te beschrijven in termen van de eigentijdse politieke economie.

Luhmann verwijt de klassieke sociologen van de 19de eeuw (Durkheim, Tarde, Simmel, Weber en anderen) dat zij geen theorie van de samenleving als sociaal systeem hebben gebouwd. Halverwege de 20^e eeuw had Talcott Parsons, bij wie Luhmann in Harvard in de leer was geweest, en met wie hij van mening verschilde, het nog over een systeem dat zichzelf in stand hield. Op die manier komt men, zo stelt Luhmann, tot een sociologie zonder theorie van de samenleving als sociaal systeem. Luhmann constateert dat alle sociale systemen uiterst complex zijn, dat ze dynamisch zijn, zelforganiserend of zelfregulerend, en dat het gaat om een uitwisseling van informatie – een uitwisseling die steeds communicatie vereist. Dertig jaar lang heeft Luhmann gebouwd aan een algemene theorie van sociale systemen. Om dit te bereiken moest hij de samenleving opvatten als een communicatiesysteem waarin de mens zelf een psychisch-organisch systeem is. Anders gezegd: volgens Luhmann is de maatschappij geen verzameling van mensen, wel een operatief systeem van communicatie, het meest omvattende sociaal systeem. Omdat het sociaal systeem van de samenleving alle communicatie omhelst (maar ook niet meer dan dat) is de hedendaagse samenleving een wereldmaatschappij.

Ieder sociaal (deel)systeem is begrensd door zijn omgeving en door zichzelf. Communicatie binnen een systeem beperkt zich tot een beperkte hoeveelheid informatie bekomen uit de (complexe) buitenwereld van het systeem.¹⁰ Alleen die informatie die "zin" heeft wordt overgenomen uit de buitenwereld. Volgens Luhmann is de werkelijkheid te complex en verandert ze te snel om beheersbaar te zijn. Verschillende sociale systemen, allen deelsysteem van het sociaal systeem "samenleving", halen informatie uit de hen omringende buitenwereld, maar behouden daarvan enkel datgene wat voor hen zin heeft. Aan wat er in de samenleving gebeurt geven zij betekenis op grond van hun eigen zinstructuur. Ze reduceren m.a.w. de complexiteit en veranderlijkheid van de buitenwereld en maken op die manier zinvol handelen mogelijk. De grenzen van sociale systemen zijn dus "zin"-grenzen. Linze Schaap (1997: 285) van het Erasmus Instituut in Rotterdam verduidelijkt dit als volgt: "Luhmanns uitgangspunt is en blijft dat de maatschappelijke complexiteit te groot is om te bevatten en dat het daarom noodzakelijk is te selecteren. Door die noodzaak ontstaan sociale

¹⁰ Het is quasi onmogelijk de zeer abstracte systeemtheorie van Luhmann in enkele lijnen uit te leggen. Kort voor hij stierf drukte de Nederlandse filosoof en socioloog Rainer F. Beerling (1974: 134) in een artikel over Luhmann de situatie als volgt uit: "Het valt niet gemakkelijk het systeem van de systeemsocioloog Luhmann kort en eenvoudig samen te vatten anders dan ten koste van een bijna genante vereenvoudiging. Hij is wel niet zo 'onleesbaar' als Parsons door zijn vijanden wordt genoemd, maar een goed begrip van wat hij bedoelt en beoogt vereist wel veel inspanning, voorkennis en abstractievermogen."

systemen die ieder een eigen kijk op de wereld hebben. Het kan daarbij gaan om maatschappelijke deelsystemen als het juridische, het economische, het politieke en het wetenschappelijke, om organisaties en interacties tussen individuen. Al deze systemen ontwikkelen een eigen programmastructuur; aan de hand daarvan interpreteren zij de signalen die uit hun omgeving op hen af komen. Doordat zij steeds de eigen uitgangspunten hanteren, reproduceren zij die uitgangspunten voortdurend. Wie met een juridische bril naar de werkelijkheid kijkt, zal de politieke aspecten negeren. Wie langs de lijn van machtsstructuren kijkt, zal machtsstructuren ontdekken. Wie, in het kader van stadsprovincievorming, streeft naar een sterk sturend regionaal bestuur, zal alle plannen daaraan toetsen.”

Binnen het sociale systeem van de maatschappij verwerven de deelsystemen dus een zekere autonomie. Schaap (1997: 286) legt dit uit als volgt: “In de samenleving moeten enkele functies vervuld worden: economische, politieke, religieuze en juridische. Vroeger kon dat geïntegreerd plaatsvinden, bijvoorbeeld door instituties als familie of stam, of door een maatschappelijke toplaag. De huidige samenleving is daarvoor te complex, mede door de groeiende wetenschappelijke kennis en professionalisering. Voor alle functies zijn maatschappelijke deelsystemen ontstaan (...). Het juridisch deelsysteem legt zich toe op de juridische aspecten van een gebeurtenis, het economische op de economische. En het politieke deelsysteem zal alleen de politiek relevante kanten van de zaak in ogenschouw nemen, dan wel bijvoorbeeld de juridische aspecten politiek interpreteren. De maatschappelijke interpretaties van een gebeurtenis drijven als het ware uiteen.”

Systemen moeten zichzelf voortdurend reproduceren, d.w.z. moeten hun communicatie reproduceren waardoor ze een identiteit verwerven. Gebeurt dat niet, gaat de communicatie, dus ook de identiteit verloren, dan houdt een systeem op nog langer systeem te zijn en wordt het opgelost uit de buitenwereld waaruit het ontstond. Om het reproductieproces te beschrijven doet Luhmann een beroep op de term “*autopoiesis*” ontleend aan de cognitieve biologie van de Chileen Humberto Maturana en Francisco Varela (1980, 1991), waarmee een soort zelschepping, zelfreproductie wordt bedoeld. Sociale systemen zijn dus autopoietisch gesloten, d.w.z. ze ontlene hun informatie aan de buitenwereld zonder dat de buitenwereld deel van de sociale systemen wordt. De autopoiesis beschrijft Luhmann met behulp van de logica van de Britse wiskundige Spencer-Brown (1969), een decisieloga die deels gesteund is op het werk van C.S. Peirce en die tot op vandaag baanbrekend is, omdat ze bewijsvoeringen toelaat die met de booleaanse algebra onmogelijk waren. Van zijn *Laws of Form* (1969) schreef Spencer-Brown in het voorwoord ooit dat het “the most intelligent book in the universe” was. Hoe pretentius dit ook moge klinken, mij komt het voor dat *Laws of Form* samen met de *Tractatus* van Wittgenstein het hoogste is wat de menselijke geest in de 20^e eeuw wist te produceren.

Eigenlijk komt de visie van Luhmann erop neer dat iedere waarnemer zijn eigen werkelijkheid¹¹ bouwt – omdat de totale werkelijkheid van de buitenwereld te complex is om te kennen – en die werkelijkheid ook handhaaft. Er is dus sprake van *zelfreferentialiteit* en *zelfproductie* (autopoiesis) waardoor sociale systemen en deelsystemen zich bestendig reproduceren. Allicht is dit het grootste zwaktepunt in de sociologie van Luhmann. In feite neemt hij de visie

¹¹ Dat is zowat de enige keer dat enige aansluiting tussen de systeemtheorie van Luhmann en de post-modernistische filosofie van Lyotard, Derrida, Foucault, Deleuze en anderen mogelijk lijkt. Ook zij gingen ervan uit dat de werkelijkheid te complex is om nog te kunnen worden gekend. De mens heeft de werkelijkheid vervangen door vele contextuele werkelijkheden en is hooguit in staat één van die vele contextuele werkelijkheden te kennen. Rijst meteen de vraag als Luhmann dan nog wel in staat is een algemene theorie van de sociale systemen te ontwerpen – wat hij beweert te doen – als dé werkelijkheid onkenbaar is, net alsof hijzelf boven alle werkelijkheid staat en de enige is die ze nog kan omvatten. Kortom het algemene opzet van zijn systeemtheorie komt in botsing met zijn eigen observatie. Waar de postmodernistische filosofen er zich bij neerleggen dat grote verhalen niet langer mogelijk zijn, gaat Luhmann koppig door het grote verhaal van de sociologie te schrijven.

van Maturana en Varela (1980) over hoe de cel werkt als prototype om sociale systemen te conceptualiseren. Op dezelfde manier dat moleculen in een circulair proces andere moleculen produceren, produceert communicatie andere communicatie.¹² Het grootste probleem voor de meeste waarnemers blijft dat hij een sociologie van systemen ontwerpt die een sociologie zonder mensen is. ("Mensen interesseren mij niet", zei hij ooit zelf.) Als de mens in het geheel ontbreekt, als de samenleving een verzameling van sociale systemen is, hoe kan men dan, zo merkten Schimank (1985) en Schmid (1987) op, ooit sociale verandering verklaren? Viskovatoff (1999: 7), die bereid is Luhmann te volgen in zijn sociologie zonder mensen schrijft hierover: "Yes, society often changes gradually, so that it is hard to see any particular individuals as producing the changes intentionally, but might not individuals sometimes have an effect? And if so, should not a theory with universal intent be able to deal with that? Might there not be a component missing at the fundamental level of description from Luhmann's theory - a component that not merely declares that systems produce themselves but actually explains how social autopoiesis takes place - that isolates mechanisms analogous to the mechanisms of gene transcription and protein synthesis of the cell?"

Mij komt het voor dat, naarmate de systeemtheorie van Luhmann in dertig jaar tijd vorderde, hij er meer en meer toe kwam een begrippenarsenaal te creëren dat in feite niets zegt over de buitentalige werkelijkheid, dat hij ertoe kwam een reeks tautologieën te formuleren, net als de tautologieën waarvan wiskunde en logica - die ook niets zeggen over de buitentalige werkelijkheid - zich bedienen, en dat dit de reden is waarom er in de sociologie van Luhmann geen plaats is voor de mens. De systeemtheorie komt eigenlijk niet verder dan tot het hoogste niveau van abstrahering¹³ van de werkelijkheid. Uiteindelijk reduceert hij de mens

¹² Hierover schrijft Alex Viskovatoff (1999: 7): "The ability to abstract from the individual that this provides allows him to make descriptions of modern society that are compelling to a degree matched by few if any other theories. And yet one has doubts. It may make at least as much sense to say that communications made by a group of individuals interacting are produced by the group itself, taken as an emergent entity, as it does to say that they are produced by the individuals themselves, but does the same hold for meaning itself?"

¹³ Alex Viskovatoff (1999: 8-9), na een lezing aan het Erasmus Instituut in Rotterdam, merkt terecht op: "One thus sees that the role of system theory is rather like that of mathematics: by working in a purely conjectural abstract realm, it is left free to explore conceptual models without concern for their immediate applicability and may thus come across ideas that would not otherwise have been found that may be of explanatory value in the empirical sciences."

"The role of system theory is hence to look for analogies across disciplinary boundaries in case such analogies lead to models that can be of use in particular empirical sciences. Accordingly, it makes no more sense to say, as Luhmann (1995:12; 1984: 30) does, that 'there are systems' without specifying what kind of systems- chemical, biological, or whatever - than it does to say that 'there are Euclidean planes': both concepts are abstractions with no empirical referent. Failure to understand this point can lead to the construction of a harmful ontology and to what one might call a 'metaphysical' mode of thinking. Now, there is nothing wrong with constructing ontologies. As we know, for example, from Quine (1969), science makes ontological decisions all the time when it tells us, for instance, that water exists. The way it comes to this conclusion, however, is by considering a multitude of empirical information in relation to a network of theory that is able to account for that information. To say that water exists is on one level merely shorthand for a whole range of empirical data, and once one says it, to make the 'ontological jump' and take the statement at face value is merely to incorporate it into the commonsense point of view that there really is something out there. For the aforementioned reason that system theory, because of its abstractness, does not make well-defined links with empirical data, one is not entitled to make the same ontological decision with respect to 'systems in general.' The unfortunate consequence of supposing that one can do this is to start thinking that by remaining within system theory, one can really explain anything. This is what Maturana and Varela do. Unfortunately, this is also what Luhmann ends up doing: even though he 'respecifies' system theory to deal with social systems, he does not do so in a way that enables him to deal with concrete social systems but remains immersed in the ontological/explanatory structure of the theory of autopoietic systems. Thus, in order for the theory of social systems to be an adequate scientific theory (and that means an empirical and explanatory theory), it must be able not only to describe the social domain by saying that it consists of communications but also to explain (or at least point to an explanation) how communications come about. All that it is able to do, however, is to refer to the definition of autopoietic systems, which is that they produce themselves by producing their elements. Thus, communications are produced because it is in the 'nature' of social systems to produce them. As we

tot een psychisch-organisch systeem. De conclusie dat het onmogelijk is de complete samenleving te vertegenwoordigen in één instelling (of in één persoon: vroeger de koning), omdat de samenleving te complex is, is dan wel een cirkelredenering. Als je eerst sociale instellingen zonder mensen ontwerpt, instellingen waar de mens eerder voorwerp van communicatie is, niet de communicerende zelf, dan kan je niet anders dan concluderen dat instellingen mét mensen geen greep op de samenleving hebben. Hier komt Luhmann trouwens regelrecht in botsing met Habermas die het heeft over de systemen staat en geld, die het ook over de communicatie heeft, maar die concludeert dat beide systemen hun greep op de (complexe) leefwereld trachten te behouden door die leefwereld steeds meer te koloniseren. In het denken van Luhmann is zoiets uitgesloten omdat de mens de grote afwezige blijft in alle denkbare sociale systemen.¹⁴

Een systeemtheorie die sociale systemen herleidt tot communicatie, maar die zich geen raad weet met de mens in die communicatie, is in die mate abstract dat iedere link met de werkelijkheid *schijnbaar* verloren gaat. Luhmann dreef het ooit zo ver om in een provocatorische bui te stellen dat het niet mensen zijn die communiceren maar dat "enkel de communicatie communiceert".¹⁵ Door dit alles blijft het moeilijk het loepzuivere begrippenarsenaal van Luhmann te gebruiken bij een realistische beschrijving van de sociale verandering. Te mooi, intellectueel veel te hoogstaand om zo maar overboord te worden gegooid, deel ik de mening van Uwe Schimank (1991: 579), Luhmanns systeemtheorie te gebruiken als een "toolbox, out of which one can take individual concepts and theorems depending on one's immediate goals, without having to worry about the rest of the theory." Uiteraard blijft het betreurenswaardig dat een decennium na zijn dood het werk van Luhmann, behalve in Erasmus Rotterdam, nergens in de Lage Landen *in extenso* wordt gedoceerd. Al even betreurenswaardig vind ik het trouwens dat *Laws of Form* (1969), waarop Luhmann zich steunt, nog steeds zo goed als ongedoceerd blijft in de meeste Nederlandse faculteiten van menswetenschappen. Wie dit soort beslissingslogica gebruikt om bepaalde stellingen te bewijzen wordt tot op vandaag scheef aangekeken als een zonderling wie het er enkel om te doen zou zijn de eigen belezenheid te illustreren. Zulke bewijzen worden in academische kringen nog steeds verworpen. Triestig.

Het economisch systeem, zo stelt Luhmann (1970), is geen natuurlijk gegeven, wel een sociaal evolutieproduct. Essentie van het systeem is niet het bevredigen van behoeften met beperkte middelen, wel om beslissingen over de behoeftebevrediging te verdagen zodat de tijd die vrijkomt kan worden gebruikt om "de toekomst te plannen". De toekomst plannen impliceert het in stand houden van een systeem dat erin slaagt de behoeften te lenigen. Er bestaat niet zoiets als een "logica der behoeften", er bestaat enkel "de immanente logica" van de economie waaraan de leniging van de behoeften zich moet aanpassen. Het primaat van de tijdsdimensie voor het menselijk bestaan komt daarbij tot uiting in de verdaging. Zonder planning werkt de reductie van de behoeften niet zelfreducerend, is er geen autopoiesis, kan

---

have seen, the theory of autopoietic systems is not able to explain how biological cells produce their elements, and there is no reason to think that it would be able to do so in the case of social systems. It is hard to see how one would explain the production of communications, other than by considering the brain and/or mental processes of individual actors."

¹⁴ Ook Elchardus vindt dat de benadering van Luhmann te eenzijdig is. Zo schrijft hij (2004, I-146): "Terwijl het ongetwijfeld juist is dat de vertegenwoordiging van alle maatschappelijke belangen (of het algemeen belang), in één instelling ongeloofwaardig is geworden, lijkt de door Luhmann gesuggereerde verklaring toch erg eenzijdig. We dienen immers vast te stellen dat vandaag van politieke instellingen nog steeds wordt verwacht dat zij verantwoordelijkheid voor het geheel opnemen en het algemeen belang dienen. Men probeert die verwachting te relativeren door te stellen dat de burger te veel verwacht van de politiek en de overheid, terwijl deze steeds minder greep zou hebben op een aantal ontwikkelingen die het welzijn van de burger beïnvloeden. Dergelijke opmerkingen nemen echter niet weg dat politiek en overheid ook in de moderne samenleving nu eenmaal de enige instellingen zijn, waarvan kan worden verwacht dat zij de verantwoordelijkheid voor het geheel opnemen en zich niet terugplooiën op het deelbelang."

¹⁵ Aangehaald door Rudi Laermans (1998: 392).

een economisch systeem niet persisteren. Centrale vraag daarbij is hoe de planning (tijdsdimensie) verzekerd kan blijven in het specifieke sociale systeem dat wij economie noemen. In ieder economisch systeem zijn productie en consumptie van elkaar gescheiden en ontmoeten ze elkaar op slechts één plaats: de markt. De relaties op de markt zijn geen persoonlijke relaties tussen verkoper (producent) en koper (consument): het zijn onpersoonlijke relaties. Het zijn relaties tussen waren, dus tussen goederen die met het oog op de ruil worden geproduceerd. In archaische samenlevingen, waar enkel de natuurlijke arbeidsverdeling bestaat, worden goederen niet geproduceerd met het oog op de ruil, enkel met het oog op persoonlijk verbruik. Het marktsysteem, als deelsysteem van het sociaal systeem "economie", bestaat er niet. Van zodra de mens erin slaagt meer te produceren dan wat hij zelf verbruikt, zal het overtollig deel worden gebruikt voor de ruil. Die *troc* moet men niet beschouwen als een persoonlijke relatie tussen de ruilende partijen, het blijft een relatie tussen de geruilde voorwerpen (zaken). De communicatie op de markt is dus gebaseerd op zakelijke relaties. Luhmann werkt dit niet verder uit. Maar als men doordenkt in zijn richting dan hebben geruilde zaken altijd iets met elkaar gemeen. Wat ze met elkaar gemeen hebben is een **ruilwaarde**. Of anders uitgedrukt: waar markten ontstaan, ontstaan er zakelijke relaties tussen ruilwaarden. Al heel snel (denk aan de markten in de slavenhoudersmaatschappijen van Egypte, Hellas of Rome) is het communicatiemiddel bij uitstek op de markt "**geld**". Geld vormt er het bindmiddel tussen ruilwaarden. Waren verwerven er een prijs, waarvan verondersteld wordt dat die de uitdrukking in geldeenheden is van de ruilwaarde van de waren.

Naarmate economie een wetenschap wordt is de eerste vraag die economen zich stellen wat de ruilwaarde van een waar bepaalt. Vanaf Adam Smith (1776) over David Ricardo (1817) tot Karl Marx (1867) was men het een eeuw lang over eens dat de waarde van een waar afhangt van het "werk" dat verricht was om de waar (inclusief alle grondstoffen en inclusief de slijtage van de aangewende productiemiddelen) te produceren of te reproduceren. Daarbij drukte men – in weerwil van alle inzichten uit de fysica – de waarde niet uit in voor de hand liggende energiekwanten ("werk" vereist immers inzet van energie) – maar in tijdseenheden: in het aantal uren "werk" dat een waar heeft gekost. Toen Marx evenwel tot het inzicht kwam dat een deel van de waarde van een waar meerwaarde was, meerwaarde die door arbeiders en bedienden werd geproduceerd, en dat die meerwaarde op de markt in winst werd omgezet, winst die niet aan de producerende arbeiders en bedienden werd uitgekeerd, winst die enkel werd toegeëigend door de eigenaar(s) van de productiemiddelen, werd de arbeidswaardetheorie plots "gevaarlijk". Zij leidde immers tot de zeer onaangename vaststelling dat het kapitalisme een systeem van gelegaliseerde uitbuiting was, een conclusie die liefst moest worden weggemoffeld. In minder dan geen tijd knutselden tegenstanders van de marxistische benadering een heel andere waardetheorie in elkaar, één die veel minder gevaarlijk was, één die de conclusie zou toelaten dat van alle economische systemen het kapitalisme het beste systeem was, vermits iedereen er op de juiste manier wordt betaald volgens de geleverde inspanningen (conclusie van Vilfredo Pareto van onvervalst fascistische origine).

De uitvinder van de nieuwe waardetheorie was William Stanley Jevons (1862, 1871). Eerder al had deze logicus en econoom een uitleg gevonden voor de conjunctuurcycli. Die hadden volgens hem niets te maken met overproductie (zoals de klassieke economen steeds hadden voorgehouden) maar met de stand van de zonnevlekken.¹⁶ Deze illustere ontdekker van de zonnevlekentheorie (*sic*) deed in 1862 dan een nieuwe "ontdekking", namelijk dat de waarde van goederen niet afhangt van "werk", wel van hun nuttigheid, d.i. van hun vermogen om behoeften te reduceren. Als consumenten nu rationeel omspringen met hun beperkte budget en ervoor zorgen dat de marginale nuttigheden van goederen zich tot elkaar verhouden zoals hun prijzen, dan halen consumenten het maximum uit hun budget. Die "neutrale" waardetheorie wordt tot op vandaag nog steeds zonder meewarige glimlach gedoceerd aan alle wes-

¹⁶ Jevons schreef wel een aantal bruikbare teksten over het gebruik van steenkool in zijn tijd. Hij etaleerde een grote aanleg voor het mathematiseren van economische beginselen.

terse universiteiten. Nochtans is het pure metafysica, vermits niemand kan zeggen in welke eenheden "nuttigheid" – laat staan marginale nuttigheid – wordt uitgedrukt. Voorts onderzoekt men plots niet langer welke relatie er is tussen waarden en prijzen, vermits de prijstheorie uit de burgerlijke economie werd losgekoppeld van de nuttigheidstheorie.

Kortom, om louter politieke redenen, is men in een situatie verzeild waarbij de enen zich baseren op een foute arbeidswaardetheorie om waarde te verklaren, de anderen op een puur metafysische nuttigheidstheorie om waarde te verklaren. Of nog: de economie als wetenschap heeft na 1871 opgehouden het meest centrale vraagstuk uit de economie – nl. wat bepaalt de waarde van een waar? – ordentelijk te beantwoorden. Het is duidelijk dat het antwoord dat de klassieke economen (van Smith tot Marx) op die vraag formuleren inderdaad onjuist is. Als de waarde van een waar afhangt van het "werk" dat eraan werd besteed dan moet men die waarde uitdrukken in energiekwanten: dan is de waarde van een waar gelijk aan de (enkelvoudige¹⁷) efficiënt aangewende menselijke energie die besteed werd aan de productie of reproductie van die waar (inclusief alle grondstoffen, alle onderdelen en de slijtage van de productiemiddelen). Waarde moet dus worden uitgedrukt in **energiekwanten**, niet in arbeidskwanten, niet in tijdseenheden. De arbeidswaardetheorie van de klassieken moet dus worden vervangen door een **energiewaardetheorie**.

Op de markt ontstaan zakelijke relaties tussen waren die steeds onpersoonlijke relaties tussen ruilwaarden zullen zijn. De actoren op de markt hebben maar zeer vage kennis van wat waren waard zijn en transformeren waarden altijd weer in prijzen: zij reduceren de complexe informatiestromen van de buitenwereld over waarde tot een vrij unilaterale maar universele informatie. Waarde wordt er synoniem van geld. Zingeving verloopt er dus via het universele ruilmiddel "geld". Daarom schreef ik dus – geheel in overeenstemming met wat Luhmann (1970: 217) beweerde – dat op de markt geld het meest universele communicatiemiddel is.¹⁸ Geld zorgt voor de zelfregulering van de markten. Zolang geld in omloop blijft en prijzen niet door andere systemen worden opgedrongen (bijvoorbeeld door het politiek systeem in een communistische planeconomie) kunnen markten zichzelf als systeem regenereren.

Zolang er op de markt veel soorten van dezelfde waar aanwezig zijn, d.w.z. zolang er veel producenten van waren zijn, blijft de generalisator "geld" een betrouwbare afspiegeling van de waarde van waren. Maar wat gebeurt er als één producent er in slaagt zijn arbeidsproductiviteit sterk op te trekken in vergelijking met die van alle andere producenten? Dan daalt de waarde van zijn waren, want er is minder efficiënt aangewende (enkelvoudige) menselijke energie nodig om die waren te produceren. Op de markt zal die producent er dan in slagen zijn waren, met geringere waarde dan die van zijn concurrenten, tegen dezelfde prijs te verkopen als zijn concurrenten. In de veronderstelling dat zijn arbeiders evenveel waard zijn als die van zijn concurrenten betekent dit ook dat hij veel meer meerwaarde op de markt zal transformeren in winsten. Door die winsten aan te wenden voor nog productiever kapitaal zal die producent steeds rendabeler worden. De accumulatie van veel meer winsten dan van concurrenten zal hem in staat stellen op de duur of concurrenten op te

¹⁷ Met "enkelvoudig" wordt bedoeld dat men de effectieve input van menselijke energie reduceert naar de hoeveelheid energie die zou zijn ingezet geworden indien het "werk" ware verricht door iemand zonder scholing en zonder arbeidservaring. 1 kWh menselijke energie geleverd door een burgerlijk ingenieur zal corresponderen met ettelijke meer kWh "enkelvoudige" menselijke energie.

¹⁸ R.F. Beerling (1974: 144-5): "Geld selecteert, evenals macht, geen belevingen maar handelingen. De aanwending of niet-aanwending ervan houdt dienaangaande beslissingen in en elk handelen reduceert de complexiteit. De beschikking erover stelt tot concentratie van de voorzorg aangaande de toekomst in staat. Het is een generalisator, die als universeel ruilmiddel onder het tijdsperspectief beschikbaarheid symboliseert. (...) Het geldmechanisme fungeert als algemene regulator van individuele en collectieve behoeftebevrediging. "Praktisch is geld in al zijn functies als liquiditeit, waardemaat en ruilmiddel het universele communicatiemedium van de economie geworden."

kopen, of concurrenten uit te schakelen. Onderstel dat hij drie keer productiever is dan zijn concurrenten dan kan hij desnoods de prijs van zijn waar met de helft of meer laten zaken en toch nog winst maken. Zijn veel minder productieve concurrenten kunnen dan hun prijs niet halveren, tenzij ze met verlies blijven werken.

Wat leren we hier uit? Naarmate er minder soorten van eenzelfde waar op de markt aanwezig zijn, naarmate er minder concurrenten zijn, werkt de generalisator geld niet langer als een getrouwe afspiegeling van de waarde van een waar. Producenten met een significant hogere arbeidsproductiviteit dan hun concurrenten zullen er in slagen hun waren "boven hun waarde" te verkopen. Het marktsysteem verandert dan, niet omdat het universele communicatiemiddel "geld" is veranderd, wel omdat "geld" een steeds minder betrouwbare waardemeter wordt. In zijn reductie van de complexiteit van de steeds meer gedifferentieerde buitenwereld blijft de markt "vertrouwen" dat "geld" een betrouwbare waardemeter is, blijft het universele communicatiemiddel "geld" zich regenereren, blijft het marktsysteem dus bestaan, maar houdt het op dat de zakelijke relaties tussen waarden van waren correct te weerspiegelen.

Kortom, zolang gelijke ruil algemene regel is, is "geld" een correcte weergave van de waarde van waren, maar van zodra ongelijke ruil algemene regel is, is "geld" niet langer een correcte weergave van de waarde van waren. Die wijziging in het marktsysteem is de meest dramatische sinds het ontstaan van de markt, meer dan 22 eeuwen geleden. Historisch voltrekt dit zich in de kapitalistische samenleving pas in het begin van de 20^e eeuw. Marx bijvoorbeeld ging er in de twee eerste delen van *Das Kapital* van uit dat gelijke ruil algemene regel was. In het derde deel blijft hij wel even stilstaan bij het fenomeen van ongelijke ruil (toen nog een eerder theoretische uitzondering) maar slaagde hij er niet in – zoals Eugen (von) Böhm-Bawerk (1898) op overtuigende wijze heeft aangetoond – duidelijk te maken welke relatie er tussen waarden en prijzen er dan wel bestaat bij ongelijke ruil.¹⁹ Eens ongelijke ruil algemene regel wordt zorgt het gewijzigde marktsysteem voor significante wijzigingen in de andere sociale systemen.

Zo'n ander sociaal systeem is de arbeidsmarkt. Ook daar wordt de waarde van de arbeidskracht niet uitgedrukt in de hoeveelheid energiekwanten benodigd om de arbeidskracht te reproduceren, maar in "geld". Wanneer een ondernemer er dankzij ongelijke ruil in slaagt meer winst te maken dan zijn concurrenten heeft hij er alle belang bij meer waren te produceren, m.a.w. zijn input van menselijke energie te vergroten. Bij volledige werkgelegenheid impliceert dit dat hij een beroep zal doen op allochtonen of op vrouwen die nog niet op de arbeidsmarkt verschenen. Of dit mogelijk zal zijn hangt dan weer af van het politiek systeem (dat immigratie van allochtonen kan beletten) en/of van het religieus systeem (dat zich kan kanten tegen de toetreding van vrouwen tot de arbeidsmarkt). Kortom, het politiek systeem en het religieus systeem bepalen of de wijziging in het marktsysteem al dan niet zal leiden tot een wijziging op de arbeidsmarkt. Treedt die laatste wijziging wel op dan leidt dit op zijn beurt tot wijzigingen in het sociale systeem van de gezinnen. Van daaruit kan men dan verklaren dat naarmate er meer allochtonen en meer vrouwen hun intrede maken op de arbeidsmarkt de socialisatie van de kinderen zal veranderen. Dit zal dan invloed hebben op tal van andere factoren (bijvoorbeeld omdat verminderde informele controle binnen het gezin of verminderde integratie van de allochtonen binnen de samenleving tot meer criminaliteit leidt, etc.)

---

¹⁹ In de jaren 1960 en 1970 meenden marxistische economen een oplossing te hebben gevonden voor het transformatievraagstuk van waarden in prijzen op een markt van ongelijke ruil. Omdat ze bleven werken met de arbeidswaardetheorie i.p.v. met een energiewaardetheorie, moesten ze daarvoor de rug-gengraatloze hypothese invoeren dat er een perequatie van de winstvoet bestaat in alle productiesectoren.

Het overkoepelende wereldsysteem absorbeert alle veranderingen in de deelsystemen zodat de maatschappij als sociaal systeem ook zal veranderen naarmate die deelsystemen veranderen. De vervanging van de traditionele samenleving door de moderniteit kan, waar politiek en religieus systeem de noden van de markt niet tegenwerken, dus worden verklaard uit de verandering van het marktsysteem. Hoe die moderniteit dan overgaat op postmoderniteit kan worden afgeleid uit wijzigingen die het universeel ruilmiddel "geld" meemaakt naarmate de globalisering stijgt. Op de veel ruimere wereldmarkt verandert het universele ruilmiddel. Er ontstaat inderdaad een gewijzigde communicatie in de relatie tussen verhandelde zaken met veranderende waarden. Nieuwe geldvormen – eerst de overgang van chartaal geld naar giraal geld, later de internationalisering van het giraal geld waarbij overal ter wereld kan worden betaald met krediet- of betaalkaarten – zorgen ervoor dat het marktsysteem voortdurend wordt verruimd. Dat houdt in dat het aantal zakelijke relaties (dit zijn relaties tussen waren met allemaal een ruilwaarde) voortdurend toeneemt. Hierdoor neemt de complexiteit van de markt toe wat onvermijdelijk moet leiden tot meer verdagingen van ruilbeslissingen, of nog, tot een toename van de tijdsdimensie. Een geglobaliseerde markt van ongelijke ruil verschilt grondig van een nationale markt van ongelijke ruil. In die zin is de postmoderne samenleving meer dan de loutere emanatie van de moderne samenleving. Voorlopig onthouden we alleen dat moderniteit en postmoderniteit dezelfde gemeenschappelijk wortels hebben, namelijk de wijziging in het marktsysteem (concreet: de vervanging van een stelsel van gelijke ruil door een stelsel van ongelijke ruil) en dit enkel op voorwaarde dat het politiek systeem en/of het religieus systeem de daardoor ontstane veranderingen op de arbeidsmarkt niet verhinderen. Naarmate het universele communicatiemiddel "geld" wordt geglobaliseerd wordt het marktsysteem veel meer gedifferentieerd, is de reductie van de complexiteit van de leefwereld veel scherper, waardoor postmoderniteit zich op de duur volkomen los zal maken van moderniteit.

Het sociaal systeem "markt" kan men vergelijken met het biologisch systeem "cel". Met "markt" bedoelt men de wereldmarkt, het geheel van alle plaatsen waar waren tegen geld of andere waren worden geruild. Net zoals de cel uit lange moleculenketens bestaat, bestaat de wereldmarkt uit een groot geheel van nationale markten, vergelijkbaar met de moleculen in een cel. Zoals de moleculen bestaan uit atomen, bestaan de nationale markten uit veel verkooppunten, dus plaatsen waar waren te koop worden aangeboden. Verkooppunten kunnen warenhuizen zijn, winkels, kiosken, de publieke markt, e-commerce, etc. Zoals het atoom is opgebouwd uit een kern met daar rond elektronen, bieden verkooppunten meerdere soorten waren aan. Iedere waar heeft minstens één verkooppunt. Kortom het sociale systeem van de wereldmarkt correspondeert in postdarwinistische zin met deelsystemen van nationale markten die zelf bestaan uit deelsystemen van verkooppunten die op hun beurt bestaan uit zeer verschillende te koop aangeboden waren. In al die systemen blijft "geld" (in zijn wijzigende vormen) het universeel communicatiemiddel.

Deelsystemen van de markt, bijvoorbeeld verkooppunten of aanbiedingen van een concrete waar kunnen verdwijnen als die systemen niet tot autopoiesis in staat blijken. Dat gebeurt bijvoorbeeld omdat een waar niet langer in de smaak valt. Niemand koopt nog platendraaiers als er geen platen meer te koop worden aangeboden. Niemand koopt nog houten klompen – tenzij in Nederland dan – als men voor een lagere prijs meer comfortabele schoenen kan kopen. Als waren uit de rekken verdwijnen houdt de communicatie op de markten van die waren op en verdwijnt zo'n markt: dergelijke waren worden waardeloos en worden niet langer uitgedrukt in "geld". Voor dat soort waren houdt "geld" op een universeel communicatiemiddel te zijn. Op dezelfde manier kunnen verkooppunten verdwijnen of nationale markten verdwijnen. Dat laatste is bijvoorbeeld het geval wanneer het kapitalistisch systeem wordt vervangen door een communistisch systeem: dan wordt de waarde van waren opeens "opgedrongen" door het politiek systeem zodat "geld" niet langer een communicatiemiddel is dat de waarde van waren vertolkt. Hier wordt de waarde door het politiek

systeem opgedrongen zodat de markt verdwijnt. De zakelijke relatie tussen waren met een waarde wordt dan van boven af opgelegd.

De markt is dus het enige communicatiesysteem waar aangeboden waren en geconsumeerde waren elkaar virtueel ontmoeten. Het maakt niet uit of de communicatie tussen kopers en verkopers oraal, schriftelijk of digitaal is. Het gaat, voor wie de redenering van Luhmann volgt, in het geheel niet over dat soort persoonlijke communicatie tussen koper en verkoper, het gaat om relaties tussen zaken waarbij "geld" het universeel communicatiemiddel is. Of het al dan niet tot een ruil komt, met "geld" als universeel ruilmiddel, hangt af van al of niet verdaging van beslissingen, van al dan niet plannen. Marktsystemen zijn bestendig in verandering. Zolang dit hun identiteit niet aantast blijven de repercussies op de andere sociale systemen gering, zeker als systemen als kerk en staat zo'n identiteitsverandering beletten. Gebeurt dit niet, dan brengt de overgang van gelijke naar ongelijke ruil binnen een kapitalistische samenleving alle andere systemen uit hun evenwicht.

Men heeft Luhmann steeds zijn a-humanisme verweten. Toch blijft het met betrekking tot het marktsysteem mogelijk de bestaande relaties te beschrijven als relaties tussen ruilwaarden van zaken (zakelijke relaties dus), eerder dan als persoonlijke relaties. Het verwijt dat men zo tot een theorie komt zonder verankering in de empirie gaat dus niet op.²⁰ Net zoals de econometrist wiskunde en statistiek gebruikt om economische relaties te

²⁰ Het theoretisch a-humanisme van Luhmann moet allicht worden verklaard uit zijn drang psychische systemen (mensen dus) te scheiden van sociale systemen. Bewustzijn en communicatie zijn volgens hem twee compleet verschillende processen. Laermans (1998: 392) schrijft daarover: "Tevens getuigt Luhmanns theoretische opstelling van een hoogst ernstig nemen van 's mensen vrijheid. 'Er valt moeilijk in te zien waarom de plaats van de mens in de omgeving van de maatschappij zo'n slechte positie zou wezen,' zo schreef Luhmann ooit. Aldus worden de mens hogere vrijheden tot *zijn* omgeving toegestaan, inzonderheid vrijheden tot redeloze en immorele handelswijzen.'" Toch rijst onmiddellijk de vraag hoe communicatie nog mogelijk is indien bewustzijn en communicatie van elkaar worden gescheiden. Communicatie vereist op zijn minst twee actoren, een zender en een ontvanger, die zich bedienen van een systeem van tekens dat wij "taal" noemen. Viskovatoff (1999: 11-3) schrijft hierover: The three-part nature of a communication is critical for Luhmann since it is this that gives communication, and hence social systems, their irreducibly social nature. A communication cannot occur (successfully) unless the 'receiver' of an utterance sent by a sender accepts it, but for it to be successful, it is not necessary that receiver and sender have the same understanding of the utterance's meaning. Since the meaning of the communication is hence contained neither in the mind of the sender nor of the receiver (...), communication is irreducibly social.

As we have noted, Luhmann wants to see meaning as being 'operated on' by social systems as they produce communications just as directly as it is by psychic systems (...). But it is possible to take the position that meaning does indeed have a particular kind of carrier - human minds - without thereby being forced to deny the irreducibility of the social. Indeed, there is nothing in Luhmann's account of communication that suggests that one should do anything else. According to that account, there are three ways in which information is represented: in the mind of the sender, in the mind of the receiver, and as an "utterance" in some kind of symbolic form so that a physical token is produced that allows the corresponding meaning to be conveyed from the sender to the receiver. But it is only in the third aspect that a communication has an embodiment independent of a particular mind and hence can serve as the basis for an autonomous social domain. (...) To be sure, in this third aspect, as an utterance, the communication is meaningful in the same way that a stop sign, for example, is meaningful. But this meaning takes the form of what John Haugeland (1998: 163) has called derived intentionality: the utterance, like the stop sign, has meaning only because human actors read a meaning into it, by interpreting it. Thus, since it is only in the first two aspects that a synthetic representation of the world is created through the interpretive activity of actors, so that semantics is present, we are led to the conclusion that in social systems, whatever semantic processing of meaning occurs, it occurs in individual minds. Communications, as utterances, exist outside of minds but having, as symbols, only 'congealed meanings', they have only syntax, not (underived) semantics."

Hence, Luhmann's account of communication does not lead to the result that social systems have semantics in a way that does not depend on individual minds: the components of which they are composed--communications as well as rules -and hence they themselves only have syntax. Insofar as actors follow rules routinely and without reflection, one can view the process of communication as occurring purely at the syntactic level, with the intentionality of the actors playing no causal role in it (...). In such a case, rules have causal efficacy exactly in the same way as computer programs do, and the emergent order that we call social systems is built up and maintained through collections of rules being triggered in different actors, with the rules processing information and maintaining synchronization with

beschrijven, kan de socioloog de a-humane systeemtheorie van Luhmann gebruiken om de maatschappelijke organisatie te beschrijven. Wiskunde zegt niets over de buitentalige werkelijkheid, is niet meer dan een tautologische taal. Maar de zeer abstracte systeemtheorie van Luhmann – zijn sociologie zonder mensen – is evenzeer een tautologische taal die niets zegt over de buitentalige werkelijkheid. Wat Luhmann heeft gedaan is zijn eigen systeemtheorie immuun te maken voor kritiek, net zoals de wiskunde immuun is voor (de meeste) kritiek.²¹ Het is nu eenmaal zo geruststellend indien je als auteur niets hoeft te zeggen over de buitentalige werkelijkheid, omdat je dan weet dat je je niet vergist.

---

each other through the exchange of utterances in the form of physical tokens. Of course, the intentionality of actors can have some influence on how things play out, but this will be, as Luhmann puts it, purely as 'noise': the "medium" in which the autopoiesis of the social system occurs is purely that of syntax.

(...) Perhaps we were too quick to relegate the cultural rules constituting social systems to the realm of syntax, and these rules are capable of providing social systems with the ability to process meaning as directly as people do: as a result of this very complexity perhaps, sets of rules are able to move from a syntactic to a semantic processing of meaning.

Unfortunately, this possibility is ruled out by a famous thought experiment of John Searle's (1980). (...) A computer following a program could never understand natural language: it has, as Searle puts it, syntax but not semantics. Thus, by analogy, even if we consider the cultural rules that, along with communications, make up social systems, social systems, to the degree that they make use only of their social resources - resources that cannot be reduced to individual psychic systems - also do not have semantics but only syntax. But since from the way he describes meaning it is clear that Luhmann intends it to comprise semantics, this means that Luhmann cannot be right when he says that meaning is in no way more intrinsic to minds than it is to social systems."

²¹ De juistheid van de wiskunde is meerdere malen in vraag gesteld. Het best bekende voorbeeld is dat van de niet-euclisische meetkundes. Ca. 300 v.C. vertrok Euclides van het (vijfde) postulaat dat men door een punt buiten een rechte slechts één evenwijdige kon construeren. Een gevolg daarvan is dat de som van de drie hoeken van een driehoek altijd gelijk moet zijn aan 180°. In 1826 vertrok Nikolaj Ivanovitsj Lobatsjevski van het even gewettigde postulaat dat men door een punt buiten een rechte meerdere evenwijdigen kan trekken. Het resultaat was dan dat de som van de drie hoeken steeds kleiner was dan 180°. De Russische wiskundige publiceert zijn inzichten in 1829 in de verhandeling *Over de beginselen der meetkunde*. Onafhankelijk van hem trekt de Hongaarse mathematicus en literator Farkas Bolyaj in 1832 eveneens het vijfde postulaat van Euclides in twijfel, stellend dat het onmogelijk is twee rechten te construeren die elkaar niet snijden. De conclusie was nu dat de som van de drie hoeken groter is dan 180°. Hiermee brengt Bolyaj de prins van de wiskunde, Carl F. Gauss, met wie hij tot 1855 correspondeert, aan het twijfelen. In 1840 laat Gauss de drie hoeken van de driehoek gevormd door Inselberg, Brocken en Hoger Hagen opmeten, en concludeert dat binnen de meetfouten de som der hoeken weldegelijk 180° was zoals Euclides voorhield. Ondanks dat hield een ander eminente wiskundige, Bernhard Riemann, in 1850 vol dat Bolyaj zich niet vergiste. Het duurt tot 1871 (het Erlanger-programma) alvorens Felix Klein tot het inzicht komt dat niemand fout was en dat er in feite drie meetkundes bestaan: de parabolische, de hyperbolische en de elliptische, resulterend in de vaststelling dat de som van vlakke driehoeken altijd 180° is, die van trechervormige altijd < 180° en die van bolvormige altijd > 180°. Uiteindelijk heeft de crisis in de wiskunde positieve gevolgen. Enkele jaren later start Gottlob Frege (1884) een grondslagenonderzoek van de rekenkunde, waarin hij het aantal postulaten drastisch reduceert, en aantoonde dat rekenkunde kan worden benaderd via de leer van de verzamelingen.

Grundlagen der Arithmetik van Frege had het voordeel dat het afrekende met het formalisme waarvan David Hilbert de voornaamste vertegenwoordiger was. Rekenkunde was iets anders dan een reeks arbitraire conventies, of zoals Frank Plumpton Ramsey (1931) het verwoordde: "So the hopelessly inadequate formalist theory is, to some extent, the result of considering only the propositions of mathematics and neglecting the analysis of its concepts, on which additional light can be thrown by their occurrence outside mathematics in the propositions of everyday life". Zou het getal "2" inderdaad *meaningless* zijn, zoals de formalisten betekenen, dan zou een uitspraak als: "Het is nog twee kilometer lopen tot het station" eveneens betekenisloos zijn, wat het zeker niet is. Had Frege met enig succes de rekenkunde tot logica herleid, dan gingen Bertrand Russell en Anthony North Whitehead in hun *Principia Mathematica* (1925-27) nog een flinke stap verder. Zij toonden aan dat logica en wiskunde twee perfect betrouwbare talen zijn, precies omdat ze niets zeggen over de buitentalige werkelijkheid, omdat ze kantiaanse a-priorivormen van het verstand zijn, uitspraken die tautologisch altijd waar zijn. Overtuigd van het logicisme poogden zij wiskunde met een minimum aan postulaten tot logica reduceren.

Toch zou het onjuist zijn te denken dat de wiskunde alle aanvallen wist te beantwoorden. De 25-jarige Oostenrijkse wiskundige Kurt Gödel (1931) zette met zijn *onvolledigheidsstelling* een deel van de

6. WAT IS MODERNITEIT? WAT IS POSTMODERNITEIT?

De meeste woordenboeken definiëren moderniteit als een periode in de geschiedenis. Het is duidelijk dat moderniteit dat in sociologisch opzicht absoluut niet is. Zo'n definitie veronderstelt immers dat de geschiedenis een chronologisch proces is waar de moderniteit overal tezelfdertijd ontstaat en daarna weer verdwijnt. Geschiedenis is geen genetisch proces, is geen diachronisch proces, geschiedenis is een synchronisch proces waar bepaalde maatschappijvormen in bepaalde delen van de wereld op geheel verschillende tijdstippen voorkomen. In het grootste deel van Oost-Europa heeft de feodaliteit bijvoorbeeld voortgeduurd tot diep in de 19de eeuw, terwijl die feodaliteit in West-Europa reeds werd beëindigd met de opkomst van het vroeghandelskapitalisme in de 15de en 16de eeuw (Braudel, 1979).

Van de geschiedenis weten we dat die meestal een indeling maakt in Oudheid, Middeleeuwen en Moderne Tijden. Het is duidelijk dat moderniteit, als sociale categorie, iets geheel anders is dan Moderne Tijden. Negatief beschouwd zou men kunnen stellen dat moderniteit alles is wat de traditionele samenleving niet is. Dat veronderstelt dan wel dat we kunnen omschrijven wat de traditionele samenleving wél is.

(i) Het eerste wat daarbij dan opvalt is dat de traditionele samenleving zwoer bij het *status quo*, of nog dat ze zich bij voorkeur verzette tegen alles wat innovatie was. De moderniteit daarentegen gaat bestendig op zoek naar *vernieuwing*, naar verandering, naar verbetering.

(ii) Een ander notoir kenmerk van de traditionele samenleving is dat de sociale controle van de kerk er verpletterend was. Tijdens de moderniteit is die informele sociale controle gedaald als gevolg van een *laïcisering* en *secularisering*. Die secularisering houdt ook in dat echtscheiding niet langer een "morele" onmogelijkheid is.

(iii) Een derde verschil ligt in het *consumptiepatroon*. In de traditionele samenleving beperken de gezinsuitgaven zich doorgaans tot de levensnoodzakelijke behoeften en is overdreven comfort een taboe, voor de kerk zelfs een vorm van zonde. De moderniteit daarentegen wordt gekenmerkt door *consumptisme*, een drang tot consumptie van al datgene wat niet levensnoodzakelijk is maar het comfort verbetert. Dat alles veronderstelt wel dat de consument vrije toegang heeft tot een markt die dergelijke comfortmiddelen verkoopt.

(iv) Een vierde verschil ligt in de *democratisering*. In de traditionele samenleving is de vrouw de ondergeschikte aan de man en verwerft ze op enkele schaarse uitzonderingen na (bijvoorbeeld Nieuw-Zeeland) geen kiesrecht. Bovendien is het kiesrecht er niet algemeen, maar getrapt, waarbij eigenaars van onroerend goed en/of productiemiddelen meer kiesrecht bekomen dan niet-eigenaars. De moderniteit daarentegen wordt gekenmerkt door algemeen kiesrecht voor zowel mannen als vrouwen.

---

wiskundige inzichten op de helling. Hierin toont hij aan dat er een zin van rekenkunde bestaat, die in zijn gewone interpretatie waar lijkt te zijn, doch die noch in zijn bevestiging, noch in zijn ontkenning bewijsbaar is. Het rechtstreekse gevolg is dat de elementaire rekenkunde onbeslisbaar is en dat haar consistentie onbewijsbaar is. J. Barkley Rosser (1939) gaat dieper in op de stelling van Gödel, waardoor de geformaliseerde rekenkunde met nieuwe problemen af te reken krijgt. Het duurt nog tot halverwege de 20e eeuw alvorens al die moeilijk toegankelijke theorieën aan de diverse universiteiten op grote schaal worden gepubliceerd. De bewijsvoering die Gödel geeft is zelfs voor geavanceerde wiskundigen grotendeels ontoegankelijk. Wie desondanks een inzicht wil krijgen in de verstrekkende gevolgen van Gödels onvolledigheidstelling — gevolgen die zelfs voelbaar zijn tot op het domein van de artificiële intelligentie — kan terecht bij Ernest Nagel en James Newman (1958: 7): "Ten tijde van het verschijnen ervan was echter noch de titel noch de inhoud van Gödels artikel voor de meeste wiskundigen begrijpelijk. (...) De redeneertrant van het bewijs was ten tijde van de publicatie ervan zó nieuw, dat slechts diegenen die nauw met de technische literatuur van een zeer gespecialiseerd terrein vertrouwd waren, de bewijsvoering met onmiddellijk inzicht konden volgen. Toch worden de conclusies die Gödel bewees, nu algemeen als revolutionair erkend vanwege hun grote filosofische draagwijdte."

Voorlopig mogen die wezenskenmerken volstaan. We leren eruit dat moderniteit uitgesloten is in islamgemeenschappen waar de secularisering is uitgebleven en waar de vrouw niet de gelijke van de man is. Maar ook in de communistische gemeenschap is er geen ruimte voor moderniteit omdat mannen en vrouwen er slechts een illusoir kiesrecht hebben (*de facto* kunnen ze noch opkomen noch stemmen voor een partij die niet-communistisch is), en voorts omdat ze enkel een theoretische inspraak in de productie hebben, maar in werkelijkheid alleen kunnen kopen wat de partij beslist heeft te produceren. Maar ook een land als België, dat Nederlanders vanuit een soort superioriteitsgevoel altijd al een beetje achterlijk hebben gevonden, blijft tot na de Tweede Wereldoorlog theoretisch van moderniteit verstoten omdat de vrouw er geen algemeen stemrecht heeft. Dit is echter voor kritiek vatbaar omdat de vrouw er wel kort na de Grote Oorlog kiesrecht verwerft bij de gemeenteraadsverkiezingen. [Kortom, België is niet minder modern dan Nederland.] Italië bijvoorbeeld dat uitblijkt door *modern design* blijft in theorie van de moderniteit verstoten zolang de echtscheiding er bij wet is verboden, maar past het concubinaat zo algemeen toe dat de wettelijke hinderpaal zonder grote maatschappelijke consequenties blijft.

Voorlopig kunnen we **moderniteit dus omschrijven als een samenlevingsvorm waar innovatie en verbetering door een meerderheid wordt nagestreefd, waar secularisering en laïcisering zijn doorgedrongen, waar een groot deel van het budget naar verbetering van comfort gaat, en waar mannen en vrouwen een algemeen democratisch stemrecht hebben.**

Het grote voordeel van dit soort benadering is dat de graad van moderniteit van een land kan worden uitgedrukt in een cijfer tussen 0 en 100. Daarbij kan men als volgt tewerk gaan.

- (1) Voorbeelden van *vernieuwing* (NEW_i) in het land i zijn het aantal auto's per 100 inwoners (A_i), het aantal televisietoestellen per 100 inwoners (TV_i), het aantal vaste telefoontoestellen per 100 inwoners (TEL_i), het aantal badkamers (BAD_i) per 100 inwoners. Men kan daarvan een al dan niet gewogen gemiddelde maken wat NEW_i oplevert.
- (2) De *seculariseringgraad* (SEC_i) kan gemeten worden door het percentage kerkelijken af te trekken van 100. Een andere maatstaf is het percentage ongelovigen.
- (3) Met behulp van gedetailleerde tabellen van private consumptie kan men uitrekenen welk percentage van het persoonlijk inkomen wordt gespendeerd aan *niet levensnoodzakelijke goederen* en diensten (dus andere dan voedsel, dranken, kledij, huisvesting) en dat uitdrukken door de variabele ($CLUX_i$).
- (4) De graad van democratie ($DMCR_i$) kunnen we uitdrukken door de opkomst (in %) van het aantal kiezers te vermenigvuligen met het cijfer 1 indien in een land algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen bestaat bij de parlementsverkiezingen, met 0.75 indien mannen algemeen kiesrecht voor het parlement hebben en vrouwen algemeen kiesrecht beperkt voor de lagere besturen, met 0.50 indien er enkel algemeen kiesrecht voor de parlementsverkiezingen voor mannen bestaat, met 0.25 als dit kiesrecht beperkt blijft tot de lagere besturen en met 0 als er noch voor mannen noch voor vrouwen enig algemeen kiesrecht bestaat, of, wat in feite op hetzelfde neerkomt, er geen meerpartijenkiesstelsel bestaat.
- (5) Van die vier centrale variabelen kan men nu een meetkundig gemiddelde (x_i), maken, dus²²:

²² Bij een eventuele becijfering zal men constateren dat in Duitsland tussen 1933 en 1945 de graad van moderniteit nul wordt omdat de democratisering er volkomen verdwenen is. Dat lijkt mij normaal: men kan de barbarij van het nazisme toch moeilijk als "moderniteit" opvatten. Bovendien dweept het nazisme met oud-Germaanse beelden die teruggaan op de feodaliteit.

$$x_j = \sqrt[4]{NEW_j \times SEC_j \times CLUX_j \times DMCR_j}$$

Onderstel nu dat er op een tijdstip t een totaal van n landen in de wereld bestaat en dat we het rekenkundig gemiddelde van alle x_j (verschillend van nul) maken. Noemen we dat gemiddelde μ en de standaardafwijking daarop σ dan kunnen we land per land de z-scores berekenen, nl.

$$z_j = (x_j - \mu) / \sigma$$

en die vervolgens omzetten in normaalprobabiliteiten Ψ_j waarbij we steeds een cijfer zullen bekomen tussen 0 en 100. Die normaalprobabiliteit stelt dan de graad van moderniteit van het land i voor. Theoretisch moet het mogelijk zijn voor de meeste landen in de wereld de graad van moderniteit zo te berekenen. Een praktisch probleem evenwel is dat heel veel landen maar elementaire statistieken bijhouden sinds 1945 of later. Daardoor zijn μ en σ quasi niet te berekenen voor periodes daterend voor 1945, toen de moderniteit al volop bestond. In elk geval stel ik een definitie van moderniteit voor die empirisch controleerbaar lijkt, terwijl dit met vele andere definities niet het geval is.

Kunnen we zo ook te werk gaan bij het definiëren van de postmoderniteit? Kunnen we wel zeggen dat de postmoderniteit datgene is wat de moderniteit niet is? Hier komen we in problemen - en sociologen die zich kanten tegen een onderscheid tussen moderniteit en postmoderniteit zullen dat graag horen - omdat de postmoderniteit een aantal kenmerken vertoont die ze met de moderniteit gemeen heeft. De secularisering en de laïcisering blijven er bijvoorbeeld stijgen en de democratisering blijft er op zijn minst gehandhaafd. Laten we dan toch eerst kijken welke de verschillen zijn.

(i) De drang tot vernieuwing neemt tijdens de postmoderniteit af, net alsof mensen al dat voortdurend nieuwe beu zijn geworden. Comfort is ondertussen ook bij de middenklasse zo sterk verspreid geworden dat mensen andere "kicks" zoeken. Het consumentisme neemt andere vormen aan en is steeds meer gericht op genotsmiddelen. Zo nemen het verbruik van cannabis, LSD, XTC, cocaïne, heroïne en andere roesmiddelen toe, en wel in die mate dat er binnen de EU statistisch onderzoek naar wordt gedaan. Een goed voorbeeld is het ESPAD 03 Project (*European School Survey Project on Alcohol and other Drugs*)²³ een grootschalig onderzoek naar druggebruik bij meer dan 100,000 jongeren in Europa. Ook publiceert het EMCDDA sinds 1999 een jaarrapport waarbij men nagaat hoeveel probleemdruggebruikers er zijn binnen de EU. Uiteraard beperkt het veralgemeend hedonisme zich niet tot loutere consumptie op de illegale markt van drugs. Zo is er een zeer sterke toename van allerlei seksartikelen nu "la jouissance à tout prix" centraal staat in een hyperseksuele samenleving waar praten over seks of tonen van seks doorgewoon geworden is. In het "égalité-liberté-fraternité" van na de Franse Revolutie werd "fraternité" vervangen door "sexualité". Na eeuwen van betutteling door de kerk (die alles wat genot was met zonde associeerde) heeft de postmoderne mens zich helemaal bevrijd van de religieuze dwingelandij die de mens tot in bed achtervolgde. Een ander constant gegeven tijdens de postmoderniteit is dat uitgaven voor vakanties in het buitenland voortdurend stijgen t.o.v. het persoonlijk inkomen.

²³ Hibell Björn, Barbro Andersson, Thoroddur Bjarnason, Salme Ahlström, Olga Balakireva, Anna Kokkevi en Mark Morgan (2004), *The 2003 ESPAD Report: Alcohol and Other Drug Use Among Students in 35 European Countries*, Stockholm: The Swedish Council for Information on Alcohol and Other Drugs. Soortgelijk onderzoek werd ook in 1996 en 1999 verricht in respectievelijk 26 en 30 landen.

(ii) Tijdens de moderniteit was *echtscheiding* meestal weinig meer dan een theoretische mogelijkheid, maar werd ze door een meerderheid maatschappelijk afgekeurd, net als het concubinaat. Tijdens de postmoderniteit worden echtscheiding en concubinaat algemeen aanvaard. Een gevolg daarvan is dat het aantal *buitenechtelijke geboorten* voortdurend stijgt. In verschillende postmoderne landen is reeds meer dan de helft levend geboren kinderen afkomstig uit niet gehuwde ouders. Dat is allicht de meest flagrante verandering vergeleken met de moderniteit.

(iii) Tijdens de moderniteit behielden gezin, kerk en onderwijs nog een relatief sterke *informele controle*. Tijdens de moderniteit is die informele sociale controle sterk gedaald als gevolg van instabiele gezinsstructuren, van een nu ver doorgedreven secularisering, van een onderwijs dat opvoeding heeft vervangen door onderricht. Zo valt op dat tijdens de postmoderniteit de familie van ouders, grootouders en kinderen wordt vervangen door het *nucleaire gezin* dat beperkt blijft tot de ouders en hun kinderen.

(iv) Waar de moderniteit nog gespaard bleef van een *veralgemeende gezagscrisis* breekt die volop door in de postmoderniteit. In een hedonistische samenleving die al wat jong is verheerlijkt en waar ouderen subculturen van jongeren gaan overnemen om "in" te blijven boeten ouderen sterk aan gezag in. In het onderwijs neemt het gezag van leraars af. In gescheiden gezinnen verliezen ouders gezag over hun kinderen. Maar ook in de wetenschap wordt er steeds meer getwijfeld aan gezaghebbende theorieën. In de postmoderne samenleving, die de rationaliteit van de moderniteit opgeeft, is er geen plaats meer voor de waarheid van de moderneren.

(v) De postmoderniteit wordt gekenmerkt door een globalisering in de communicatie en een globalisering van de politiek-economische besluitvorming waardoor de bestaande instituties grondig veranderen. Naarmate de digitalisering voor iedereen bereikbaar wordt (niet eerder dan halverwege de jaren 1980), worden de informatiestromen veel breder en de wereld veel kleiner.

We kunnen de **postmoderniteit dus omschrijven als een samenlevingsvorm die de secularisering en democratisering, op gang gekomen tijdens de moderniteit, handhaaft, maar waar de globalisering van communicatie en instituties sterk toeneemt; waar een steeds groter deel van het budget naar genotartikelen gaat, waar seksualiteit zeer vrij is, waar het hedonisme algemeen verspreid is, waar de informele sociale controle door gezin, onderwijs en religie sterk is verminderd, waar echtscheiding en concubinaat algemeen worden aanvaard, waar het aantal buitenechtelijke geboorten zeer sterk stijgt en waar het aantal huiscomputers en spelconsoles voortdurend stijgt.**

Hoe maken we een dergelijke omschrijving kwantificeerbaar? Niet alle elementen van de definitie komen immers voor kwantificering in aanmerking. Wel kwantificeerbaar zijn:

- (1) de graad van secularisering (SEC_i) en van democratisering ($DMCR_i$) in land i ;
- (2) de globaliseringindex (GLI_i) in land i ;
- (3) het aantal drugsverslaafden per 1000 inwoners ($DRUG_i$) in land i ;
- (4) het deel van het nationaal inkomen ($TRAV_i$) dat wordt gespendeerd in het buitenland;
- (5) de inverse van de gemiddelde gezinsgrootte ($GEZIN_i$) als maatstaf voor informele sociale controle;
- (6) het aantal gebruikers van het internet in % ($E-NET_i$);
- (7) het aantal buitenechtelijke geboorten per 1000 geboorten ($BEGEB_i$).

Weer kunnen we daar het meetkundig gemiddelde maken, nl.

$$y_i = \sqrt[8]{SEC_i \times DMCR_i \times GLI_i \times DRUG_i \times TRAV_i \times 100/GEZIN_i \times E-NET_i \times BEGEB_i}$$

Onderstel nu dat er op een tijdstip t een totaal van n landen in de wereld bestaat en dat we het rekenkundig gemiddelde van alle y_i (verschillend van nul) maken. Noemen we dat gemiddelde μ en de standaardafwijking daarop σ dan kunnen we land per land de z-scores berekenen, nl.

$$z_i = (y_i - \mu) / \sigma$$

en die vervolgens omzetten in normaalprobabiliteiten Ψ_i waarbij we weer een cijfer zullen bekomen tussen 0 en 100. Die normaalprobabiliteit stelt dan de graad van postmoderniteit van het land i voor. Gaat men over tot een rudimentaire kwantificering dan valt op dat – als we het gebruik van home computers buiten beschouwing lateren, in de Verenigde Staten in 1930 de graad van postmoderniteit hoog is terwijl die in West-Europa nog nihil is. Het aantal drugsverslaafden (vooral aan heroïne!) in de States is dan al meer dan 500,000 is, dat het echtscheidingspercentage en het aantal buitenechtelijke geboorten er al veel hoger is dan in West-Europa (waar ongehuwd moederschap vrijwel nog niet voorkomt). Of nog: op het einde van de *Roaring Twenties* stond Amerika al dicht tegen de postmoderniteit, terwijl die in West-Europa pas vanaf 1970 op gang komt.

Voor 35 landen heb ik de graad van postmoderniteit becijferd. Dan valt meteen op dat de postmoderniteit zeer hoog is in de Scandinavische landen (91.68 % in Denemarken – hoogste score – 85.89 % in Zweden, 80.49 % in Noorwegen en 71.64 % in Finland). Ook helemaal bovenaan staan de Benelux landen met 90.58 % voor Nederland (tweede hoogste score), 90.32 % voor Luxemburg en 87.87 % voor België. Het Verenigd Koninkrijk (87.25 %), Oostenrijk (83.81 %) en Duitsland (81.57 %) scoren eveneens boven de 80 %, net als IJsland met 84.87 %. Frankrijk hinkt wat achterop met 70.51 % en sluit daarmee samen met Zwitserland het koppeloton. Veel lager scoren de Mediterrane landen met 50.28 % voor Spanje, 40.15 % voor Italië, 34.84 % voor Portugal, 26.54 % voor Malta, 6.78 % voor Cyprus en 5.93 % voor Griekenland. De gezinsstructuur is er veel minder aangetast dan in de Scandinavische landen of de Benelux. In Zweden, Noorwegen en IJsland bijvoorbeeld wordt meer dan de helft van de thans geboren kinderen buiten het huwelijk geboren. In Cyprus is dat slechts 4.32 %, in Griekenland 5.10 %, in Italië 17.26 % en in Spanje 26.80 %. Terwijl in de Scandinavische landen meer dan de helft ongelovig is, liggen die percentages in het Zuiden veel lager, nl. 22 % in Portugal, 19.50 % in Spanje, 16.50 % in Italië, 16 % in Griekenland en 15 % op Cyprus. Voorts valt op dat het internetgebruik er overal onder het Europese gemiddelde ligt en dat op Cyprus na de uitgaven voor buitenlandse reizen meer dan de helft onder het Europese gemiddelde liggen.

Inzake postmoderniteit zijn de Verenigde Staten, waar het op het einde van de jaren 1920 allemaal begon, voorbijgestoken door Scandinavië, de Benelux, IJsland, Oostenrijk en Duitsland. De Verenigde Staten scoren in 2005 73.76 % als graad van postmoderniteit. Dat komt omdat het internetgebruik er lager is dan in een aantal Europese landen, omdat de doorsnee Amerikaan nauwelijks een vijfde uitgeeft voor buitenlandse reizen van wat de doorsnee Europeaan uitgeeft, omdat meer dan 90 % van de Amerikanen zich nog steeds vastklampt aan het geloof en omdat het aantal buitenechtelijke geboorten veel lager is dan bijvoorbeeld in Scandinavië. Het meest merkwaardige is echter dat de graad van postmoderniteit in de Verenigde Staten vanaf 2001 jaar na jaar is gedaald. Daarbij ben ik van de veronderstelling uitgegaan dat de standaardafwijking en het gemiddelde voor de periode 2001-2006 voor de

35 landen ongewijzigd is gebleven.²⁴ Indien dit zo is dan is in de Verenigde Staten de graad van postmoderniteit gezakt van 84.25 % in 2001 tot 80.06 % in 2003, 73.76 % in 2005 en 71.08 % in 2006. Wat kan daar de verklaring voor zijn?

Ik denk dat de Nederlandse journalist Marc Guillet (2007), correspondent van het *Algemeen Dagblad*, daar in zijn boek *Exotisch Amerika* een beginsel van antwoord formuleert. 9/11 was voor de doorsnee Amerikaan inderdaad het begin van een soort ondergrondse angst. Naarmate de oorlogen in Afghanistan en Irak steeds uitzichtlozer werden groeide bij de modale Amerikaan het besef dat dit niet de juiste aanpak was van het terrorisme in de wereld. Bij een groot aantal burgers leidde dit tot een teruggrijpen naar het geloof. Guillet merkt terecht op: "Godsdienst is in Amerika de beste graadmeter voor iemands stemgedrag. Niet klasse, kleur of inkomenspositie. Hoe vaker iemand naar de kerk, moskee of synagoge gaat, hoe waarschijnlijker het is dat hij Republikeins zal stemmen." In tegenstelling tot de Europese landen is de graad van secularisering in de States sinds 2001 jaar na jaar gestegen, van circa 78 % naar 92 % in 2006. Het aantal ongelovigen daalde er van 12 tot 8 %. Voorts sloeg de angst voor verre reizen toe. Het budget dat de doorsnee Amerikaan uitgeeft aan verre reizen daalde vanaf 2001 jaar na jaar (al is dit ten dele ook te verklaren uit de voortdurend zwakkere positie van de dollar).

INTRODUCTION, TABLE I: DEGREE OF POST-MODERNITY AND MODERNITY ANNO 2005

	Globalization Index	Atheist Per 100	Democr Voting Turnout	Internet Access	Drugs	Births out of marriage	Failing social control	Tourist expendit	Average	Degree of postmodernity	Cars per 100	Sewerage	Mopeds p 100	Average	Degree Of modernity
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)
Denmark	84.27	61.5	84.5	78	23	45.68	45.5	875	71.61	91.68	35.4	89	1.5	30.06	1.49
Netherlands	89.15	41.5	80.0	76	29	34.78	43.5	871.22	70.70	90.58	42.9	98	2.5	32.25	1.52
Luxembourg	74.18	42.0	91.7	65	33	27.24	40.0	5227.42	70.50	90.32	65.9	95	2.7	36.54	1.81
Belgium	91.96	42.5	94.0	58	33	26.85	41.6	1256.76	68.76	87.87	46.7	39	3.0	29.36	0.28
United Kingdom	89.29	37.5	61.4	57	38	42.85	43.5	970.34	68.36	87.25	46.3	92	2.8	30.74	2.65
Sweden	89.89	65.5	80.1	80	8	55.45	45.5	1036.17	67.53	85.89	45.6	93	3.4	37.65	1.75
Iceland	67.75	19.5	87.7	84	13	65.72	45.5	1467.2	66.61	84.27	59.9	16	0.9	17.13	0.49
Austria	91.60	22.0	84.3	55	23	36.54	41.6	1530.37	66.36	83.81	50.1	81	7.4	35.41	1.07
Germany	82.46	45.0	77.7	59	30	29.18	47.6	893.43	65.21	81.57	54.6	91	5.6	39.59	3.56
Norway	77.75	51.5	75.0	77	9	51.71	45.5	1453.81	64.68	80.49	42.9	73	6.1	37.46	4.82
USA	80.83	9.0	61.0	69.6	41	33.00	47.6	268.74	61.70	73.67	48.1	71	1.7	19.98	1.50
Finland	84.84	44.0	66.7	71	11	40.38	45.5	552.18	60.90	71.64	44.8	80	4.3	33.97	3.86
Switzerland	85.43	22.0	45.4	65	41	13.73	45.5	1266.64	60.51	70.65	51.4	96	10.2	34.69	6.27
France	87.71	48.5	60.3	39	38	48.41	41.6	350.62	60.46	70.51	49.1	77	4.0	33.82	3.70
Ireland	83.09	5.0	62.0	44	40	31.99	38.5	1148.01	58.57	65.40	38.5	61	0.8	14.22	0.45
Estonia	72.11	49.0	57.9	56	24	58.51	38.5	306.39	58.53	65.26	35.0	52	5.4	30.84	7.57
Slovenia	68.82	36.5	60.6	47	27	46.68	38.5	404.50	55.67	56.98	45.6	62	2.5	27.47	6.12
Czechia	84.46	57.5	57.9	36	44	31.71	40.0	212.36	55.48	56.42	37.3	62	7.4	35.5	5.33

²⁴ Die hypothese moest worden aangehouden omdat er onvoldoende cijfermateriaal voorhanden was om voor de 35 landen jaar per jaar de graad van postmoderniteit te meten.

nen op Guantánamo mogen worden gefolterd: hun eigen veiligheid moet met alle mogelijke middelen worden beschermd (zie Blumenthal, 2006: 192-198).

Typisch voor de regressie van de Amerikaanse samenleving is het aanpappen met een compleet onwetenschappelijk **creationisme** dat wil dat er achter het scheppingsverhaal een plan van een hogere orde schuilt. Geheel in de zin van het neoconservatisme wordt er in scholen gedoceerd dat de aarde pas 6000 jaar oud zou zijn, dat de zon om de aarde wentelt, dat het darwinisme onwaar is, en andere onzin. Al even bedenkelijk is de **Children for God** beweging die, naar eigen zeggen, reeds 50 miljoen leden zou tellen. Dit kerkelijk réveil – dat de misdadige buitenlandse politiek van de neoconservatieven volkomen steunt – ijvert voor een terugkeer naar de traditionele maatschappij van vóór het modernisme.

Het Amerika van na 9/11 is een mooi voorbeeld dat **gemengde samenlevingsvormen** goed en wel bestaan. Straks leg ik uit dat een samenleving die deels modernistisch en deels postmodernistisch is o.m. voorkomt in Italië, Japan, Letland en Malta. In Amerika echter staan we sinds 2001 voor de vrijwel unieke situatie vermits de samenleving er voor een deel postmodern is en voor een deel traditionalistisch, terwijl het modernisme zelf er als het ware uitgegomd lijkt. Dat is dan het resultaat van een maatschappij waarin het neoconservatisme sterk is doorgedrongen in het militair-industrieel complex dat de uitvoerende macht uitmaakt in een land dat zich na de val van de Sovjet-Unie unilateraal heeft uitgeroepen tot de “global leader”, de wereldpolitie bij uitstek.

Verrassend is de vrij lage score van Japan: amper 21.85 %. Japan heeft inderdaad niet afgerekend met de moderniteit. De gezinsstructuur is er nog in grote mate die van de traditionele samenleving met amper 2 à 2.50 % buitenechtelijke geboorten en een gemiddelde gezinsgrootte die ver boven het Europese gemiddelde blijft. Voorts geven Japanners per hoofd nog geen kwart uit van wat Europeanen aan buitenlandse reizen uitgeven. De wijd verspreide onkunde van het Engels maakt dat de middenklasse en de lagere klasse er minder contact heeft met de rest van de wereld. De globalisatie index is er ook opvallend lager dan in de meeste Europese landen.

De vroegere Oostbloklanden, die eigenlijk de moderniteit nooit hebben gekend, zijn met opvallend gemak overgeschakeld van de centraal geleide communistische samenleving naar een postmoderne samenleving naar Westers model. De aanpassing is het snelst verlopen in Estland (65.26 %), Slovenië (56.98 %) en Tsjechië (56.42 %) waar de traditionele gezinsstructuur grotendeels doorbroken werd. Dan volgen Hongarije (45.90 %), Slowakije (40.15 %), Rusland (32.87 %) en Letland (33.29 %) die nog steeds bezig zijn hun achterstand op te halen. Wel valt op dat buitenlandse reizen er voor de meeste inwoners van die landen echt niet in zitten. Een aantal vroegere Oostbloklanden miste de postmoderne trein op duidelijke wijze, daaronder Bulgarije (22.03 %), Litouwen (20.16 %) en Kroatië (17.31 %). Een ramp is het zeer katholieke Polen dat binnen de EU voortdurend dwars ligt, dat zeer willig om de pijpen van Bush danst, en dat eigenlijk een zeer conservatieve traditionele maatschappij van vóór het communisme lijkt te willen handhaven. Nog zieliger is het gesteld met het andere vriendje van Bush, Roemenië, waar de graad van postmoderniteit amper 1.80 % is. Wat het nog traditionelere Turkije (1.01 %) in de EU komt zoeken is mij een volslagen raadsel.

Het Polen van de tweelingbroertjes Lech en Jaroslaw Kaczyński past in het geheel niet in het concept van de Europese Unie. Beiden voeren een aartsconservatieve politiek die zich gesteund weet door George W. Bush en Joseph Ratzinger (paus). Zo ijveren zij voor de wederinvoering van de doodstraf, decreterden ze een beroepsverbod voor homoseksuelen, zijn ze sterk gekant tegen de invoering van de euro en hebben zij, eens Polen lid werd van de NATO, op eigen houtje aanvaard een deel van het Amerikaanse anti raketterschild op hun grondgebied te laten plaatsen. In dit laatste werden zij ook gevolgd door Tsjechië. Geen van

ze stoort zich aan het internationaal CFE verdrag ter beteugeling van het aantal conventionele wapens.²⁵ In plaats van zich achter het CFE verdrag te scharen hebben de Europese ministers van Buitenlandse Zaken bij de NATO bijeenkomst in Oslo (27 april 2007) weer eens ingestemd met de militaire Amerikaanse plannen. Volgens de Bush administratie vormt Iran – dat nog niet eens een atoombom heeft! – een nucleaire bedreiging voor de Verenigde Staten en liggen Tsjechië en Polen op de kortste vluchtlijn tussen Teheran en Washington.²⁶ Welke aardrijkskundige kaarten ze gebruiken om zulke onzin te verklaren is mij in elk geval een compleet raadsel. NATO secretaris-generaal Joop De Hoop Scheffer was het in Oslo trouwens roerend eens met Condoleezza Rice dat de schrik van de Russische minister van Buitenlandse Zaken, Sergej Lavrov, dat de NATO met zijn wapens steeds dichterbij de Russische grens komt, ongegrond is. Het Amerikaanse raketschild zou het wapenevenwicht niet verstoren. Daarop heeft president Vladimir Poetin ermee gedreigd het CFE verdrag op te zeggen. Dat het peperdure raketschild van enig praktisch militair nut zou zijn, is nooit bewezen geworden, tenzij dan op de propaganda filmpjes van het Pentagon. Vreemd is ook, dat in Oslo, geen van de lidstaten het nut van het Amerikaanse raketschild in vraag heeft gesteld.

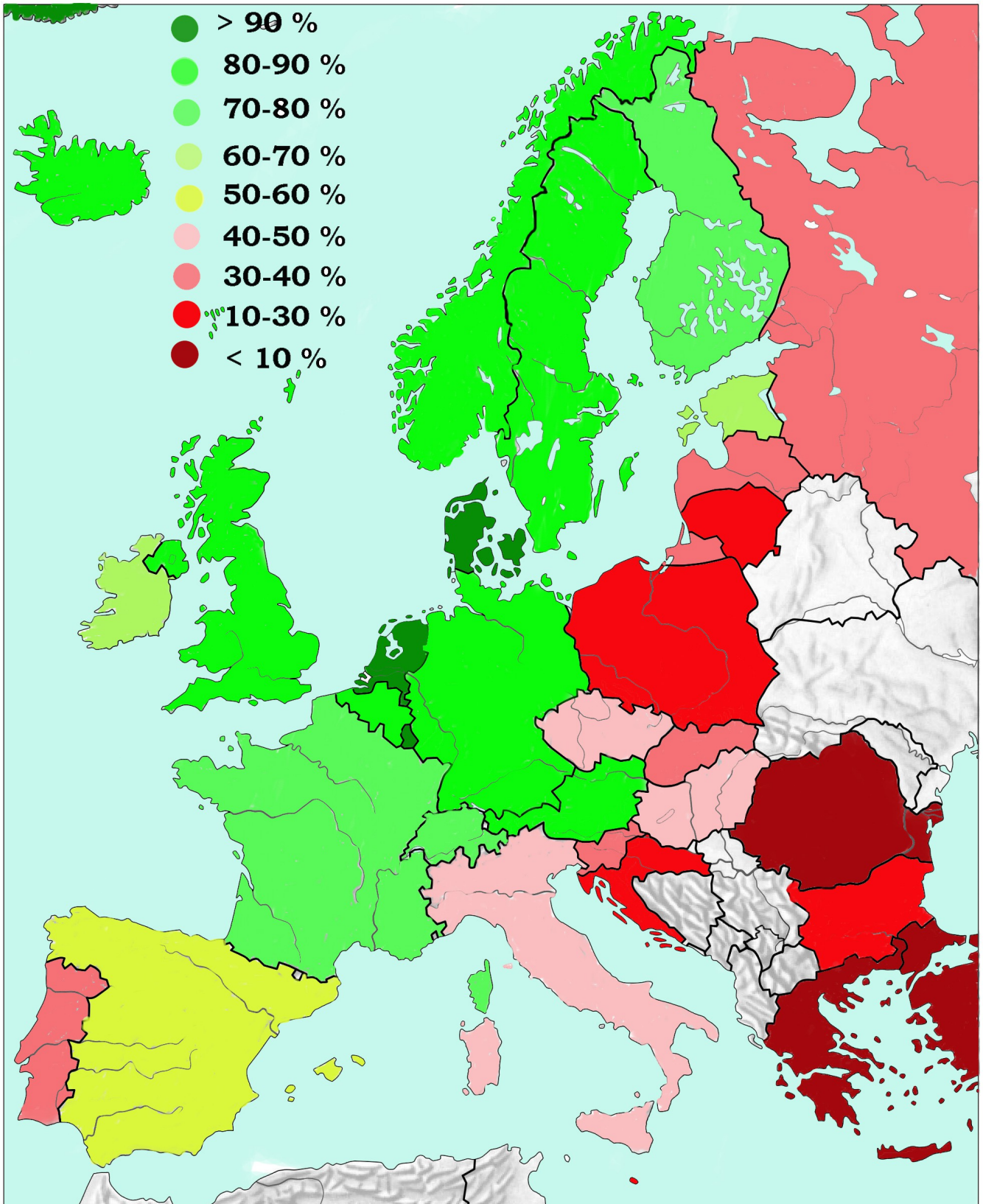
Dit voorval bewijst nog maar eens in hoeverre de NATO, die na de val van het communisme in feite geen nut van voortbestaan meer had, een middel is in handen van de Amerikaanse wapengiganten om het wapenarsenaal voortdurend verder uit te breiden. In Europa zorgt het voor verdeeldheid en is de NATO een beletsel voor een autonome Europese buitenlandse politiek die in staat zou zijn eigen wegen, anders dan de Amerikaanse, te bewandelen. In 2001 begonnen de Amerikanen met hun NATO-bondgenoten een uitzichtloze oorlog tegen de Taliban in Afghanistan. Veel te kleine legereenheden, vaak van elkaar geïsoleerd, slagen er niet in de Taliban te verdrijven. Bovendien stoten ze op een onbegrip van de lokale bevolking die de NATO troepen beschouwt als indringers van het vaderland.

---

²⁵ CFE staat voor *Treaty on Conventional Armed Forces in Europe*. Het verdrag dateert van 1990 en voorziet in de afbouw van conventionele wapens door de ondertekenende lidstaten van enerzijds de NATO en anderzijds het vroegere Warschaupact. Alhoewel de Verenigde Staten medeondertekenaar waren hebben ze zich in praktijk nooit aan de akkoorden gehouden, wel werden een aantal verouderde tanks of vernietigd of gemoderniseerd. Het CFE verdrag werd ondertekend door 22 staten, w.o. ook Polen en Tsjechië. De naleving ervan werd nauwelijks gecontroleerd.

²⁶ Dat Iran de Verenigde Staten met kernwapens zou bedreigen lijkt te gek voor woorden. Eigenlijk moet men al een Amerikaan zijn om dergelijke grove leugens te geloven. Maar dat ze werken, die leugens, heeft de Irak oorlog goed en wel bewezen. Toen Bush, Cheney en Rumsfeld de Amerikanen wijsmaakten dat Saddam Hussein in staat was de Verenigde Staten aan te vallen met massavernietigingswapens, werd dit inderdaad geloofd, ondanks het feit dat Saddams Scud raketten niet eens in staat waren preciese doeleinden in Israël te raken.

DEGREE OF POST-MODERNITY IN EUROPE (2005)

Wat Donald Rumsfeld, voor de inval in Irak, nog het *nieuwe Europa* noemde is een allegaartje van oerconservatieve landen (Polen, Roemenië, Turkije) die na het opdoeken van het communisme doorgewoon een regressie naar de traditionele samenleving meemaakten en die als volleerde hoeren hun bewapening door de Amerikanen lieten betalen in ruil voor hun deelname aan de oorlog in Irak. In een postmodern Europa hoort eigenlijk geen van die landen thuis.²⁷

De opkomst van de postmoderne samenleving betekent niet dat de moderniteit er compleet verdwenen is. Een aantal van de kenmerken van de moderniteit blijft in de postmoderniteit nog bewaard omdat er van een duidelijke cesuur geen sprake is. In grote lijnen zou men kunnen stellen dat van zodra de globalisatie index van een land groter dan 70 is, het moderne restje klein zal zijn. Daarom stel ik voor bij de kwantificering van de graad van moderniteit een logische variabele ($GLI_j < 70$) in te voeren: die is gelijk aan 1 als aan de voorwaarde is voldaan en gelijk aan nul als daaraan niet is voldaan. De graad van moderniteit van een land kan dan worden berekend als:

$$\text{MODRN} = (GLI_j < 70) \times (1 - 0.01 GLI_j) \times (1 - 0.01 DMCR_j) \times \Psi_j + (GLI_j < 70) \times (1 - 0.01 GLI_j) \times \Psi_j$$

waarbij MODRN de graad van moderniteit voorstelt.²⁸ Toepassing van die formule leert dat er eigenlijk samenlevingen zijn die gedeeltelijk postmodern en gedeeltelijk modern zijn. Het beste voorbeeld in de tabel is Japan waar de samenleving voor 21.85 % postmodern is en voor 33.30 % modern is. Ook Italië (40.15 % postmodern en 16.11 % modern), Letland (33.29 % postmodern en 24.90 % modern) en Malta (26.54 % postmodern en 23.60 % modern) zijn zulke *gemengde samenlevingsvormen*.²⁹ In landen als Kroatië, Polen, Roemenië en Turkije, allen met een zeer lage graad van postmoderniteit, is ook de graad van moderniteit zo laag, zodat men hier nog staat voor traditionele samenlevingen.

Door de mogelijkheid van gemengde samenlevingsvormen op zijn minst statistisch open te laten kom ik in feite tegemoet aan een meerderheid van sociologen die liever geen onderscheid maken tussen postmoderniteit en moderniteit. Toch is het duidelijk dat in landen met een hoge graad van postmoderniteit de samenleving grondig verschilt van die in de moderniteit (toen de globalisering nog gering was, toen buitenechtelijke kinderen nog zeer zeldzaam waren, toen

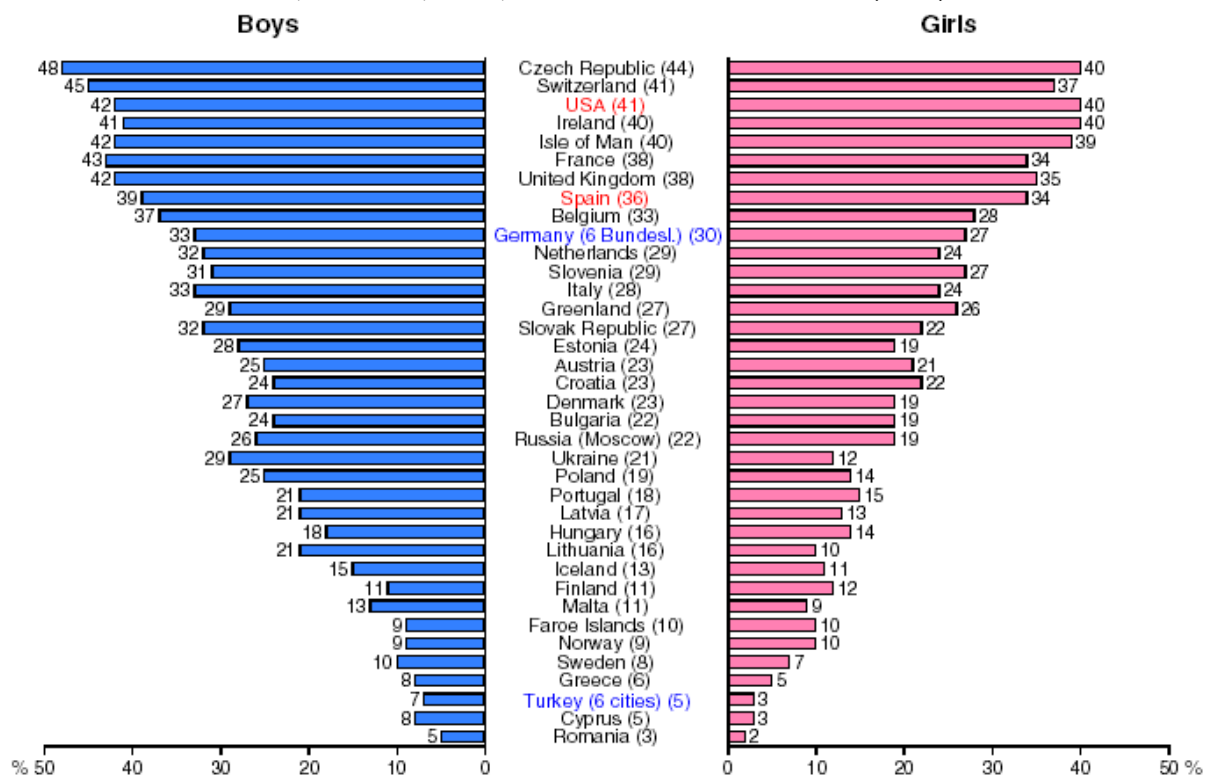
²⁷ Het feit dat die landen een reeks militaire toezeggingen aan de neoconservatieven van de power elite hebben gedaan, maakt het in de toekomst bepaald niet makkelijker om tot een autonome Europese defensiepolitiek te komen. Daarbij werd vooral Polen verweeten geheime CIA gevangenschappen ter beschikking van de Amerikanen te hebben gesteld, iets wat de Polen met klem hebben ontkend. Maar ook Duitsland (dat minstens 96 CIA-vluchten op zijn grondgebied toeliet), het Verenigd Koninkrijk (dat er 80 toeliet) en Tsjechië (dat er minstens 15 toeliet) gaan zeker niet vrijuit. Alhoewel er sterke aanwijzingen zijn dat Turkije martelingen in geheime gevangenschappen toeliet, ziet de EU daarin geen reden om alle samenwerkingsakkoorden met Turkije op te zeggen. Mij is het volkomen onbegrijpelijk dat Turkije dat zelfs Grieks Cyprus (een lidstaat) weigert te erkennen met zoveel égarde wordt behandeld, ook al weigert het land nog steeds zijn verantwoordelijkheid in de Armeense genocide toe te geven. Voor zo'n land – altijd al een meeloper aan de hand van de Amerikanen – mag er volgens mij geen plaats zijn binnen de EU.

²⁸ Basis voor het berekenen van de graad van moderniteit was de vijfde wortel uit het doorlopend product van de (1) graad van atheïsme/agnosticisme, van (2) de graad van deelname aan parlementsverkiezingen met algemeen stelrecht voor mannen en vrouwen, van (3) het aantal personenauto's per 100 inwoners, van (4) het percentage sanitaire instellingen aangesloten op de riolering en van (5) het aantal scooters (zeer populair in de jaren 1950) per 100 inwoners. Dit (ongewogen) meetkundig gemiddelde werd daarna land per land omgezet in normaalprobabiliteiten Ψ_j .

²⁹ Ik stel voor slechts van **gemengde samenlevingsvormen** te spreken als de som van de graad van moderniteit plus de graad van postmoderniteit minstens 50 % bedraagt. Voor Italië, Japan, Letland en Malta is dit het geval, voor Litouwen, Cyprus en Griekenland niet.

surfen op het internet nog onmogelijk was, toen de virtualiteit van de computerspellen nog niet bestond, etc.)

INTRODUCTION, TABLE II: PERCENTAGE OF SCHOLARS (15-16 YEARS) HAVING HAD CONTACT WITH ILLEGAL DRUGS (HASH, MARIHUANA, LSD, SPEED, CRACK, XTC, COCAINE AND HEROIN (2003)

Source: : Hibell Björn, Barbro Andersson, Thoroddur Bjarnason, Salme Ahlström, Olga Balakireva, Anna Kokkevi en Mark Morgan (2004: 164), *The 2003 ESPAD Report*.

De voornaamste conclusie bij het hierboven gevoerde empirisch onderzoek³⁰ naar de graad van postmoderniteit is dat die samenlevingsvorm veel pertinenter aanwezig is in Noord- dan in Zuid-Europa, dat in de States de postmoderniteit iets minder verspreid is dan in Europa en dat in Japan postmoderniteit en moderniteit naast elkaar voorkomen.³¹

³⁰ Het is vrijwel onmogelijk de **evolutie** van de postmoderniteit statistisch vast te leggen. De voornaamste reden daarvoor is dat Eurostat enkel sinds 1994 vergelijkbare statistieken bijhoudt en daarbij geen cijfers publiceert over de graad van secularisering. Over het internetgebruik publiceert Eurostat slechts cijfers sinds 2002.

³¹ In enkele Scandinavische landen als Noorwegen, Zweden en Finland voeren de regeringen een politiek van *zero tolerance* m.b.t. **druggebruik**. Voor heroïnegebruikers werkt zo'n politiek evenwel contraproductief omdat ze er enkel toe leidt dat de prijzen torenhoog stijgen. In Zweden bijvoorbeeld kostte één gram bruine heroïne in 2005 liefst € 250, in Noorwegen € 150 tegen bijvoorbeeld € 25 in Nederland (cijfers afkomstig van Europees Waarnemingscentrum voor drugs en drugsverslaving, 2005). Omdat Zweden noch Noorwegen een methadon vervangingsprogramma hebben (programma dat trouwens nauwelijks werkt bij heroïneverslaafden) zullen fysiologisch verslaafde heroïnomanen in Zweden tot tien keer meer overlast zorgen dat in Nederland en in Noorwegen tot zes keer meer overlast. Zij financieren hun verbruik vrijwel uitsluitend met inkomsten uit criminaliteit. Kortom een zeer streng antidrugbeleid werkt contra-productief bij heroïneverslaafden, des te meer naarmate er meer injecterende verslaafden zijn (*white light* ervaring!) dan gebruikers die heroïne snuiven, roken of chinezen. Zo valt het op dat Zweden, met een bevolking van 5,568,000 voor de leeftijd tussen 15 en 64 jaar, ondanks zijn keiharde anti-drugbeleid 27,670 probleemverslaafden telt (4.97 %), tegen 31,500 (2.69 %) in Nederland, waar de politiek veel liberaler is en de bevolkingsgroep tussen 15 en 54 jaar het dubbele bedraagt [cijfers uit EMCDDA (2005)]. Eigenlijk heeft

7. IN HOEVERRE KUNNEN WIJ DE WERKELIJKHEID NOG KENNEN?

Methodologisch is het inzicht gerezen dat de mens de werkelijkheid nog onmogelijk kan kennen. De werkelijkheid bestaat niet (meer), er blijft enkel nog een waaiër van **contextuele werkelijkheden** over. De *Tractatus* van Ludwig Wittgenstein, die ooit de hoop wekte dat correct wetenschappelijk taalgebruik mogelijk is, is inderdaad onherstelbaar beschadigd.³² De stelling dat begrippen hun betekenis ontlenen door een verwijzing naar een *denotatum* in de buitentalige werkelijkheid is onjuist gebleken. Woorden ontlenen hun betekenis niet aan de werkelijkheid, maar aan een verwijzing naar andere woorden. "Wit" is bijvoorbeeld alles wat andere kleurnamen niet aanduiden. De afbeeldingstheorie van de taal, die aan de basis lag van de *Tractatus*, is dus onhoudbaar gebleken.

Zwitserland het beste bewijs geleverd dat de aanpak van heroïne-drugsverslaafden radicaal anders moet. Zwitserland is als eerste begonnen met heroïne-verstrekking onder medische controle en zag daardoor de drugsgerelateerde overlast met meer dan 80 % slinken. Later hebben landen als Duitsland, Nederland, Australië, Spanje en Denemarken het Zwitserse voorbeeld in min of meerdere mate gevolgd. In België, waar vooral Luik (5000 heroïneverslaafden), Antwerpen en Aalst lijden onder drugsgerelateerde criminaliteit, willen de socialisten starten met een proefprogramma van gecontroleerde heroïne-verstrekking maar botst dit op hardnekkig verzet van o.m. de christen-democraten, waar ene Tony van Parijs, schaduwminister van Justitie, als visceraal conservatief moord en brand schreeuwt dat het wraakroepend zou zijn € 30,000 per jaar te spenderen aan heroïneverslaafden, terwijl er nauwelijks geld is voor ouderen of gehandicapten. Dit soort populisme bewijst dat conservatieven niet de geringste visie hebben op het ware probleem van heroïneverslaafden. Zij schijnen te vergeten dat dit soort druggebruikers de samenleving jaarlijks veel meer kost dan € 30,000 door diefstallen en overvallen. Van een partij die graag suggereert dat ze een kampioen in goed bestuur is zou men op zijn minst verwachten dat ze onderhandelingsopstart met de voornaamste verzekeringsmaatschappijen die nu het indirecte slachtoffer zijn van bendes van heroïnomanen en die het grootste deel van de kosten zouden kunnen dragen. In plaats van in de zuiverste populistische traditie moord en brand te schreeuwen en het Luikse proefproject zonder argumenten af te schieten nog alvorens het kan worden opgestart, zouden de christen-democraten en hun oerconservatieve schaduwminister, minstens moeite moeten doen de resultaten van het Zwitserse experiment te bestuderen [zie: Felix Gutzwiller en Thomas Steffen (2000), Patrick Gschwend, Jürgen Rehm, Richard Blättler, Thomas Steffen, André Seidenberg, Stephan Christen, Christoph Bürki en Felix Gutzwiller (2004), Vincent M. Hendriks, Wim van den Brink, Peter Blanken en Jan M. Van Ree (2000), Robin de Bouvere (2006: 77-99)].

Over de situatie in Nederland bezorgde ik ooit onderstaande tekst aan de criminoloog Robin de Bouvere uit België. "In Nederland werkt men al sedert 1968 met substitutiebehandeling voor heroïneverslaafden, terwijl men in België in 2002 nog steeds zat te bakkeleien in hoeverre zo iets wel kon in het kader van de internationale verdragen. Substitutiebehandeling met methadon bleek geen succes. Zo berekende het Utrechtse Bureau Driesen dat in 1988 van de 24,000 heroïneverslaafden 71 % (wat correspondeert met 17,000 personen) in behandeling was in methadonverstrekking instellingen. Daarvan gebruikten 12,500 personen met regelmaat methadon, terwijl de rest kon terugvallen op een drugsvrije behandeling. Uiteindelijk bleek uit een follow-up dat maar 4,500 personen van de 12,500 die methadon voorgeschreven kregen zich min of meer wisten te integreren in de samenleving (of omdat ze helemaal geen heroïne gebruikten, of in veel minder grote hoeveelheden dan voorheen). De overige 8,000 konden niet in de maatschappij worden gereïntegreerd en bleven problematische druggebruikers. Daarvan bleken 3,000 personen extreem problematisch te zijn en omwille van hun herhaald crimineel gedrag, waardoor ze een reële bedreiging van de samenleving vormden [Vincent M. Hendriks Wim van den Brink, Peter Blanken en Jan M. Van Ree (2000)]. Ook viel op dat zo'n 7,000 heroïneverslaafden niets voelden voor een methadonbehandeling. Bij ongeveer de helft daarvan kon dat worden toegeschreven aan onwetendheid over de methadonprogramma's of aan het feit dat ze in hun nabije omgeving geen methadonverstrekking instelling vonden. Het andere deel, zo'n 3,600 verslaafden bestond voor de overgrote meerderheid uit heroïnespuiters die onder geen beding hun heroïnegebruik wensten te staken omdat inname van methadon, zelfs in injecteerbare vorm, hen niet de *white light* ervaring bezorgde waaraan ze psychologisch zo verslaafd waren."

"In 1998 werd er dan, na goedkeuring door de Kamer, gestart met een proefproject van heroïne-verstrekking onder medische controle. Daaraan namen 174 heroïnespuiters deel naast 375 inhalerende heroïnegebruikers. Toen op 15 mei 2002 bij de Tweede-Kamerverkiezingen het CDA – altijd tegenstander geweest van heroïne-verstrekking – fors vooruitging (van 29 naar 43 zetels) en toen paars – altijd voorstander geweest van heroïne-verstrekking – flink op zijn donder kreeg (PvdA ging van 45 naar 23 zetels, VVD van 38 naar 24 zetels), werd VWS minister Els Borst-Eilers de laan uitgestuurd en vervangen door Hans Hoogervorst, iemand van CDA signatuur. Deze laatste schafte de experimentele heroïne-verstrekking – tot zware ontgoocheling van professor Trudy Dehue – weliswaar niet af, maar weigerde meer geld of meer vrije plaatsen in de behandelingscentra ter beschikking te stellen, ook niet toen de CCBH

De postmoderne filosofen hebben hieruit vergaande conclusies getrokken. Zo stelde Jean-François Lyotard terecht vast dat de tijd van de grote verhalen (*les grands récits*) onherroepelijk voorbij is. Veel verder dan tot het beschrijven van een reeks contextuele werkelijkheden geraakt men dus niet. Het probleem daarbij is dat we voor het beschrijven van die werkelijkheid nood hebben aan termen. En omdat die termen hun betekenis niet langer ontleen aan de werkelijkheid, maar aan de taal zelf, [*dit betekent het einde van de afbeeldingstheorie van de taal*] moeten we die op hun beurt kunnen uitleggen met andere termen. En ook al zouden enkele van de gebruikte termen naar een of andere werkelijkheid verwijzen, conform met wat Willard O. van Quine schrijft over goed cognitief taalgebruik, dan nog komt men terecht in een oneindige regressie. Daarom stelde Carl G. Hempel destijds voor alle ter verklaring gebruikte termen te relateren met een aantal primitieve termen, die zelf niet worden verklaard. In de menswetenschappen is zoiets enkel mogelijk indien men een model ontwerpt van één van de vele mogelijke contextuele werkelijkheden. De termen die verklaard worden zijn dan de endogene variabelen van het model, deze die niet verder verklaard worden de exogene variabelen van het model. In feite komt dat erop neer dat men de principes van de econometrische modelbouw moet toepassen op de sociologie (dan bouwt men sociometrische modellen), op de psychologie (dan bouwt men psychometrische modellen), op de geschiedenis (dan bouwt men cliometrische modellen), op de milieukunde (dan bouwt men ecolometrische modellen), op de criminologie (dan bouwt men criminometrische modellen), op de letterkunde (dan bouwt men lettrometrische modellen) en dus niet enkel op de economie met zijn econometrische modellen.

Om betrouwbare modellen te bouwen heeft men nood aan statistische gegevens. Kan men voor verschillende landen op hetzelfde tijdstip over een waaier van gegevens beschikken dan kan men werken met *cross sectional models*. Heeft men voor één afgebakende sociale ruimte beschikking over tijdreeksen van variabelen – bijvoorbeeld over een halve eeuw of meer – dan kan men multivariate modellen bouwen. Omdat Nederland via het CBS over zeer betrouwbare statistische gegevens beschikt, de meeste minstens sedert 1950, was het perfect mogelijk een model van de Nederlandse criminaliteit te bouwen. [België beschikt niet over consistente tijdreeksen inzake criminaliteit]. Dat stelt de onderzoeker dan in staat na te gaan in welke mate het veiligheidsbudget gespreid kan worden over de verschillende beleidsvariabelen om een optimale criminaliteitsbeheersing te bereiken. In de hoofdstukken over criminaliteit heb ik zo'n model voor Nederland ontworpen (met vier variaties al naargelang wat men wil bereiken).

Met betrekking tot oorlog en terrorisme ware het wenselijk geweest – teneinde cognitief betrouwbare uitspraken te formuleren – een wereldmodel te bouwen. Omdat voor de meeste landen enkel vrij recente gegevens beschikbaar zijn, zou dat dus een *cross sectional model* moeten zijn geworden. De bouw van zo'n model overstijgt echter de mogelijkheden van een enkeling. Dat vereist langdurig groepswork, iets wat in het kader van deze studie

---

(2002) (Centrale Commissie Behandeling Heroïneverslaafden) dat adviseerde. Uiteindelijk voorzag hij in slechts 300 plaatsen in zes behandelingscentra met 50 plaatsen elk (waar de commissie Paas om 1000 plaatsen en vijftien centra vroeg). "

"De resultaten van het experimenteel onderzoek bevestigden wel dat de patiënten die naast 150mg methadon per dag ook heroïne toegediend kregen (maximum 1000 mg/dag, en nooit meer dan 400 mg in één keer), geestelijk en lichamelijk verbeterden in vergelijking met een controlegroep die enkel methadon toegediend kreeg. Onderbrak men de gecombineerde verstrekking van én heroïne én methadon dan versukkelde 83 % van die drop out gebruikers in een fysische en psychische toestand die nog erger was dan voorheen, zodat de CCBH pleitte voor een verdere voortzetting van de behandeling. Onder Balkenende II en III werd het proefproject behouden maar niet uitgebreid tot meer verslaafden."

³² Het is Wittgenstein zelf geweest die zijn *Tractatus* onderuit geschreven heeft, o.m. in de postuum verschenen *Philosophical Investigations*. Daarom spreekt men van een Wittgenstein I en een Wittgenstein II.

een onmogelijkheid bleek. Dit alles verklaart waarom de hoofdstukken over oorlog en terrorisme korter zijn geworden dan die over criminaliteit.

Eigenlijk wou ik uitgebreid blijven stilstaan bij de problemen van betrouwbaar cognitief taalgebruik. Maar als ik Hardt en Negri eerst verwijt dat ze in hun boek *Empire* hopeloos veel uitweidingen maken naar de filosofie, dan kon ik moeilijk hetzelfde doen zonder mezelf tegen te spreken. Ik heb zo al genoeg korte excursies langs de filosofie moeten maken om er niet mijn eigen filosofie bovenop hoeven te kleven.

LIJST VAN GERAADPLEEGDE WERKEN

Onderstaande lijst bevat de werken die ik raadpleegde om het eerste deel van het onuitgegeven boek te schrijven. Het is dus veel uitgebreider dan de enkele werken die ik raadpleegde om bovenstaande inleiding te schrijven.

- Adler, Freda (1975), *Sisters in Crime. The Rise of the New Female Criminal*, New York: McGraw-Hill.
- Adorno, Theodor W. en Max Horkheimer (1947), *Dialektik der Aufklärung*. Frankfurt am Main: Fisher Taschenbuch Verlag, 2003.
- Adorno Theodor W. (1967), 'Thesen zur Kunstsoziologie', *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, **XIX**, 1967, pp. 87-93.
- Adorno, Theodor W. (1970), *Ästhetische Theorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Adorno, Theodor W. (1973), "Negative Dialektik. Jargon der Eigentlichkeit", in: Adorno, Theodor W. (1986), *Gesammelte Schriften*, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1970-1986 (postuum), hoofdstuk 6.
- Adorno, Theodor W. (1986), *Gesammelte Schriften*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1970-1986 (postuum).
- Ainsworth, M.D. (Ed.) (1962), *Deprivation of maternal care. A reassessment of its effects*. Genève: World Health Organisation.
- Althusser, Louis (1968), *Pour Marx*. Parijs: Maspero [heruitgegeven door La Découverte, 1986.]
- Amin, Samir (1970), *L'accumulation à l'échelle mondiale* Parijs : Éditions Anthropos, Ifan-Dakar, 1971..
- Ando, Albert en Franco Modigliani (1963), "The 'life-cycle' hypothesis of saving: aggregate implications and tests", *American Economic Review*, **LIII**(1), 55-84.
- Anselme, Michel (1993), "Le lien sécuritaire: Mettre en ordre le desordre quotidien", *Revue Internationale d'Action Intercommunautaire*, **XXX** (70), pp. 29-30.
- Apel, Karl-Otto (1984), *Éthique de la discussion [Traduction de l'allemand]*. Parijs: Édition du Cerf, 1994.
- Arendt, Hannah (1951), *La Condition de l'homme moderne*. [Traduit de l'anglais], Parijs: Presses Pocket, 1988.
- Arendth, Hannah (1958a), "Freiheit und Politik", *Die Neue Rundschau*, **LXIX**, pp. 670seq.
- Arendth, Hannah (1958b), "Kultur und Politik", *Merkur, Deutsche Zeitschrift für europäisches Denken*, **XII**, pp. 1122-35.
- Arrow Kenneth J. e.a.(1961), 'Capital-Labor Substitution and Economic Efficiency', *Review of Economics and Statistics*, **XLIII**, 1961, pp. 225-250.
- Ashley, David (1997), *History without a Subject: The Postmodern Condition*. Boulder, CO: Westview Press (The Perseus Books Group, Edited by Charles Tilly and Scott McNail).
- Askwid, Richard (1998), "How aspirin turned hero", *Sunday Times*, 13 september 1998.
- Austin, John Langshaw (1962), *How to do things with words*. Cambridge, MA: Harvard University Press (2nd edition by J.O. Urmson en Marina Sbasà), 2004 (postuum)
- Bachelard, Gaston (1934), *Le Nouvel Esprit scientifique*. Parijs: Presses Universitaires de France.
- Baker, S. (1964), *Philosophy of Mathematics*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Balkin, S. en J.F. McDonald (1981), "The market for streetcrime: an economic analysis of victim-offender interaction", *Journal of Urban Economics*, **X**, 1981, pp. 390-405. (Wel geciteerd in de tekst).
- Baran, Paul A. and Paul M. Sweezy (1966), *Monopoly Capital: An Essay on the American Economic and Social Order*. New York: Monthly Review Press.

- Barlow, H.D. (1991), "Review Essay of 'A General Theory of Crime'", *Journal of Criminal Law and Criminology*, **I**, pp. 82-96.
- Baratta, Alessandro (1985), "Die kritische Kriminologie und ihre Funktion in der Kriminalpolitik", *Kriminalsoziologische Bibliografie*, **XII**, n°49, pp. 38-51.
- Barna, T. (Ed.) (1955), *The Structural Interdependence of the Economy*. New York/Milaan: Wiley/Giuffrè.
- Batens, Diderik (1992), *Menselijke kennis. Pleidooi voor een bruikbare rationaliteit*. Leuven/Apeldoorn: Garant Uitgevers N.V.
- Bateson, Gregory (1972), *Steps to an Ecology of Mind*. New York: Ballantine.
- Bax, E.H. (1988), *Modernization and cleavage in Dutch society. A study of long term economic and social change*. Groningen, proefschrift.
- Becker, G.S. (1968), "Crime and Punishment: an Economic Approach", *Journal of political economy*, **IV**, pp. 443-478.
- Becker, Howard S. (1963), *Outsiders: studies in the sociology of deviance*. New York: The Free Press.
- Beer, Samuel H. en Richard E. Barringer (Eds) (1970), *The State and the poor*. Cambridge, MA: Winthrop Publishers.
- Beerling, Rainer F. (1974), "Niklas Luhmann", in: Rademaker L. en E. Petersma (Eds.) (1974), *Hoofdfiguren uit de Sociologie*. Utrecht/Antwerpen: Uitgeverij Het Spectrum, 1976, 2^e, **II**, pp. 134-148.
- Benjamin, Walter (1936), *Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit*, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1963.
- Benjamin, Walter (1939), *Charles Baudelaire. Ein Lyriker im Zeitalter des Hochkapitalismus*, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1969.
- Benjamin, Walter (1936), *Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit*, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1963.
- Bennassar, Barolomé (1977), "L'Explosion planétaire (1415 – vers 1570)", in : Léon, Pierre (Ed.), *Histoire Économique et Sociale du monde. L'Ouverture du Monde XIVe XVIe siècle*, Parijs : Armand Colin, Vol. **I**, pp. 395-428.
- Beyens, Kristel, Johan Goethals, Paul Ponsaers en Geert Vervaeke (Eds.) (2001), *Criminaliteit in actie*. Brussel: Politeia.
- Biermans, M. en M. Van Leeuwen (2003), *SWOT-analyse modellen veiligheidsketen*. Amsterdam, Stichting voor Economisch Onderzoek.
- Biesboer, F. (Ed.) (1992), *De Groeidwang in de Teugels*. Utrecht: Jan van Arkel.
- Bloom, Harold (Ed.) (1990), *The Art of the Critic. Literary Theory and Criticism from the Greeks to the Present*. New York/Philadelphia: Chelsea House Publishers, pp. 261-289.
- Blumenthal Sidney (2006), *How Bush rules. Chronicles of a radical regime*. Princeton/Oxford: Princeton University Press.
- Boeresma, J.J., J.W. Copius Peereboom en W.T. De Groot (1984), *Basisboek Milieukunde*, Meppel/Amsterdam: Uitgeverij Boom, 1994, 4de druk, pp. 272-293
- Böhm-Bawerk, Eugen von – (1898), *Karl Marx and the Close of His System*. Translated by Alice McDonald. London: T. Fisher Unwin, 1898. Reprinted in *Karl Marx and the Close of His System*. New York: Augustus M. Kelley, 1949.
- Bollerslev, Tim (1986), "Generalized autoregressive conditional heteroscedasticity", *Journal of Econometrics*, **XXXI**, pp. 307-327. Ook:
- Bollerslev, Tim en Jeffrey M. Woolridge (1992), "Quasi-maximum likelihood estimation and inference in dynamic models with time varying covariances", *Economic Reviews*, **XI**, pp. 143-172.
- Bollerslev, Tim, Robert F. Engle en Daniel B. Nelson (1994), "ARCH models", in: Engle, Robert F. en Daniel L. McFadden (Eds.) (1994), *Handbook of Econometrics, Volume*. Amsterdam: Elsevier Science B.V., hoofdstuk 49.

- Bolzman, Claudio en Rosita Fibbi (1991), "Collective assertion strategies of immigrants in Switzerland", *International Sociology*, **VI**, n°3, pp. 321-341.
- Bonger, Willem A. (1905), *Criminalité et conditions économique*. Amsterdam: Tierie (doctoraal proefschrift).
- Borradora, Giovanna (Ed.) (2003), *Philosophy in a time of terror. Dialogues with Jacques Derrida and Jürgen Habermas*, Chicago, IL: Chicago University.
- Bortkiewicz, Ladislaus von— (1898), "On the correction of Marx's fundamental theoretical construction in the third volume of *Capital*", in: Sweezy, Paul M. (Ed.) (1966), *Karl Marx and the close of his system by E. von Böhm-Bawerk and Böhm-Bawerk's criticism of Marx by Rudolf Hilferding, together with an appendix consisting of an article by L. von Bortkiewicz*, New York: August M. Kelly Publishers, pp. 199-221.
- Bortkiewicz, Ladislaus von— (1907a), "Zur Berechnung der Grundlagen der theoretischen Konstruktion von Marx", *Jahrbücher für National-Ökonomie und Statistik*, June 1907.
- Bortkiewicz, Ladislaus von— (1907b), "Value und Price in the Marxian System", *International Economic Papers*, **II**, 1952.
- Bosch, Jeroen (2000), "Turken ontkennen massamoord op de Armeniërs", *Alert*, Juni 2000 (ook te vinden op het Internet).
- Boswijk, H.P., M.H.C. Kok en M.J. van Leeuwen (2002), *Naar een gecombineerd VEC-model voor jeugd-en volwassenencriminaliteit. Verkenning en advies*. Amsterdam: SEO (Stichting voor Economisch Onderzoek),
- Bottomore, Tom B. (1962), *Sociology, a guide to problems and literature. Revised edition, third impression*, Londen: George Allen & Unwin Ltd, 1975.
- Boudon, Raymond (1979), *La Logique du Social*. Parijs : Hachette [in Nederlandse vertaling *De Logica van het Sociale*. Alphen-aan-Rijn: Samson Uitgeverij, 1981]
- Boutellier, Hans (2003), *De veiligheidsutopie. Hedendaags onbehagen en verlangen rond misdaad en straf*, Den Haag: Boom Juridische adviseurs, 2de uitgebreide druk, p. 64.
- Bouthoul, Gaston (1951), *Traité de sociologie. Les guerres. Eléments de polémologie*. Parijs: Payot (Bibliothèque scientifique). Later herwerkt tot *Traité de polémologie. Sociologie des guerres*. Parijs : Payot, 1970. In 1991 volgde een aangevulde heruitgave.
- Bouthoul, Gaston (1976), *Essais de polémologie*. Parijs : Denoël-Gonthier (collection Méditations).
- Bowlby, John (1952), *Maternal care and mental health*, Genève: World Health Organisation, 2nd edition.
- Box, George E.P. en Gwilym M. Jenkins (1976), *Time series analysis: Forecasting and control*. Oakland, CA: Holden-Day, revised edition.
- Braudel, Fernand (1975), *Capitalism and Material Life 1400-1800*. New York: Harper & Row Publishers Inc. 1975.
- Braudel, Fernand (1979), *Civilisation matérielle, Économie et Capitalisme XVe-XVIIIe siècle. Tome 1: Les Structures du Quotidien; Tome 2: Le Temps du Monde; Tome 3: Les Jeux de l'Échange*, Parijs: Armand Colin.
- Brehm, Sharon S., Saul M. Kassin, Steven Fein en Ivan Mervielde(1999), *Sociale Psychologie*, Gent: Academia Press, 2000.
- Brock-Utne, Birgit (1989), *Feminist Perspectives on Peace and Peace Education*. New York: Pergamon.
- Bruinsma, Gerben (2000), "Spreiding van geregistreerde criminaliteit", in: Moerland, Hans en Ben Rovers (Eds.) (2000), *Criminaliteitsanalyse in Nederland*. 's Gravenhage: Elsevier, pp. 233-244.
- Buck, R.C. en R.S. Cohen (Eds.), *PSA 1970, Boston studies in the philosophy of science*. Vol. **VIII**.
- Burke, Roger Hopkins (2001), *An Introduction to Criminological Theory*. Portland, Oregon: Willan Publishing.
- Canova Fabio en Eva Ortega (2001), "Testing Calibrated General Equilibrium Models", *Economics Working of Universitat Pompeu Fabra*, **CLXVI**.
- Carcach, Carlos, Pete Framson, Kaye Thomas e.a.(1995) "Explaining fear of crime in Queensland", *Journal of Quantitative Criminology*, **XI** (3), pp. 271-287.

- Caron, François (1978), "La croissance économique", in: Léon, Pierre (Ed.) (1978), *Histoire économique et sociale du monde. La domination du capitalisme 1840-1914*. Parijs: Armand Colin, Vol. **IV**, pp. 69-134.
- Casselmann, J. e.a. (Eds.) (2001), *Veiligheid, een illusie? Theorie, onderzoek en praktijk*. Brussel: Politeia.
- Castles, Stephan en Mark K. Miller (1993), *The Age of Migration : International Population Movements in the Modern World*. Londen: MacMillan.
- Cavan, Ruth Shonle (1928), *Suicide*. Chicago: University of Chicago Press.
- C.C.B.H. (2002), *Heroïne op medisch voorschrift. Verkorte weergave van de rapportage*, Utrecht: Centrale Commissie Behandeling Heroïneverslaafden.
- CIA (2006), *The world fact book*. In <https://www.cia.gov/cia/publications/factbook/index.html>.
- Cipolla, Carlo M. (Ed.) (1973), *The Fontana Economic History of Europe*. Glasgow: William Collins Sons & Co Ltd, Fontana Books, 6 delen, 1980, 6th.
- Chamberlain, Houston Stewart (1899), *Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts*, 1899 (vert. *The Foundations of the Nineteenth Century*. London: Lane, 1911).
- Clarke, R.V.G. (1980), "Situational Crime Prevention. Theory and Practice", *British Journal of Criminology*, **XX**, pp. 132-145.
- Clausewitz, Carl von – (1832), *On War*. Harmondsworth: Penguin Classics, 1968 (translated by J.J. Graham, introduction by Anatol Rapoport).
- Clercq, Marc de- (2006), *Economie toegelicht*, Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Chomsky, Noam (2001a), *The New War Against Terror*. [Transcribed from audio recorded during Chomsky's talk at The Technology & Culture Forum at MIT]. Op: <http://www.counterpunch.org/chomskyterror.html>.
- Chomsky, Noam (2001b), *9/11*. New York: Seven Stories Press.
- Cloward, Richard A. en Lloyd E. Ohlin (1960), *Delinquency and opportunity*. New York: The Free Press.
- Cohen, Albert K. (1955), *Delinquent boys*. New York: The Free Press.
- Coleman, Clive en Clive Norris (2001), *Introducing criminology*, Portland, Oregon : Willan Publishing.
- Coleman, James (1990), *Foundations of Social Theory*. Cambridge: Belknap/Harvard University Press.
- Colson, Daniel (2005), "Gilles Deleuze en de heropleving van het libertaire gedachtengoed", *¡Ya Basta! Globalisering van Onderop*, (lezing van 18 juni 2005). Op: <http://www.yabasta.be/spip.php?article299>.
- Cools, Marc (2004), "De privatisering van de politiefunctie: complement of bedreiging?" in: Universiteit Gent (2004), *Het strafrechtstelsel in de laatmoderniteit. Lezingen in het kader van de Inaugurale Postuniversitaire Vormingscyclus Criminologie*. Mechelen: Wolters Kluwer, pp. 71-100.
- Cornish Derek B. en Ronald V. Clarke (1986), *The Reasoning Criminal: Rational Choice Perspectives on Offending*, New York: Springer Verlag.
- Cornish Derek B. en Ronald V. (2001), "Crime as Rational Choice", in: Cote, Suzette (Ed.) (2001), *Criminological Theories Bridging the Past to the Future*, Thousand Oaks/Londen/New Dehli: Sage Publications, pp. 291-296.
- Cote, Suzette (Ed.) (2001), *Criminological Theories. Bridging the Past to the Future*. Thousand Oaks/Londen/ New Dehli: Sage Publications.
- Covington, Jeanette en Ralph B. Taylor (1991), "Fear of crime in urban residential neighborhoods: Implications of between- and within-neighborhood sources for current models", *Sociological Quarterly*, **XXXII** (2), pp. 231-249.
- Crawford, A. (Ed.) (1996), *Crime and Insecurity. The Governance of Safety in Europe*, Cullompton: Willan Publishing.
- Curie D., B. MacLean en Dragan Milovanovic (Eds.) (2003), *Struggle for Equality. Rethinking the Administration of Justice*. Toronto/Ontario: Garamond Press.

- Currie, Elliott (1991), "Social crime prevention strategies in a market society", in: McLaughlin, Eugene, John Muncie en Gordon Hughes (2003), *Criminological perspectives. Essential readings. Second edition*. Londen/Thousand Oaks/New Dehli: Sage Publications, 2003, 2°, pp. 369-380.
- Dagevos, Jaco, Mérove Gijsberts en Carlo van Praag (Eds.) (2003), *Rapportage Minderheden 2003. Onderwijs, arbeid en social-culturele integratie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Daly, Kathleen en Meda Chesney-Lind (1988), "Feminism and Criminology", *Justice Quarterly*, **V**, pp. 497-538.
- Daly, Kathleen en Meda Chesney-Lind (2001), "Feminism and Criminology", in: Cote, Suzette (Ed.) (2002), *Criminological Theories Bridging the Past to the Future*. Thousand Oaks/Londen/New Dehli: Sage Publications, pp. 267-276.
- Davidson, Donald (1984), *Inquiries into truth and interpretation*. Oxford: Oxford University Press, 2nd, 2001.
- Davis, Angela Y. (1975), *With my Mind on Freedom. An Autobiography*. New York: Bantam Books.
- De Bouvere, Robin (2006), *Heroïneverstrekking onder medische controle in België*. Gent: UGent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling)
- Deflem, Mathieu (1992), "Kritische theorie, misdaad en (de)criminalisering: Jürgen Habermas als criminoloog", *Panopticum*, **XII**, n° 4, pp. 330-351.
- Delacampagne, Christian (1995), *Histoire de la philosophie au XXe siècle*. Parijs: Éditions du Seuil.
- Deleuze, Gilles [1973], 'À quoi reconnaît-on le structuralisme?', in: Châtelet, François (Ed.) (1973), *La Philosophie*. Verviers: Éditions Marabout, 1979, Vol. **IV**, pp. 293-329.
- Deleuze, Gilles en Félix Guattari [1972], *Anti-Oedipe. Capitalisme et Schizophrénie I*. Parijs: Éditions de Minuit.
- Deleuze, Gilles en Félix Guattari [1976], *Rhizome*. Parijs: Éditions de Minuit.
- Deleuze, Gilles en Félix Guattari [1980], *Mille plateaux. Capitalisme et Schizophrénie II*. Parijs: Éditions de Minuit.
- Deleuze, Gilles en Félix Guattari [1991], *Qu'est-ce que la philosophie?* Parijs: Éditions de Minuit.
- Deleuze, Gilles en Claire Parnet [1996], *Dialogues*. Parijs: Flammarion, collection "Champs", n° 343 (postuum).
- McDermott, M. Joan (1994), "Criminology as Peacemaking. Feminist Ethics and the Victimization of Women", *Women & Criminal Justice*, **V**, pp. 21-44.
- Derrida, Jacques (1967), *L'Écriture et la différence*. Parijs: Éditions du Seuil.
- Derrida, Jacques (1972), *La dissémination*. Parijs: Éditions du Seuil, collection "Points", n° 265, 1993.
- Derrida, Jacques (1982), *L'Oreille de l'Autre. Textes et débats avec Jacques Derrida. Sous la direction de Claude Lévesque et Christie V. McDonald*. Québec.
- Derrida, Jacques (1991), *L'Écriture et la Différence*. Parijs: Éditions du Seuil, collection "Points".
- Derrida, Jacques (1993), *Spectres de Marx*. Parijs : Galilée.
- D'haeseleer, William [Ed.] (2005), *Energie vandaag en morgen. Beschouwingen over energievoorziening en -gebruik*. Leuven/Voorburg : Acco.
- Dhondt, Jan en Marinette Bruwier (1970), "The industrial revolution in the Low Countries 1700-1914", in: Carlo M. Cipolla (Ed.) (1973), *The Fontana Economic History of Europe*. Glasgow: William Collins Sons & Co Ltd, Fontana Books, **IV**(1), 1980, 6th, pp. 329-366.
- Dobb, Maurice en Paul M. Sweezy (1976), *Du féodalisme au capitalisme: problèmes de la transition*. Parijs: Maspero, 1977, 2 Vol.
- Doorman, Maarten en Heleen Pott (Eds.) (2002), *Filosofen van deze tijd*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2004, 8°.
- Downes, D. en R. Rock (1998), *Understanding Deviance*. Oxford: Oxford University Press, 3rd edition.

- Ducpétiaux, Edouard (1827), *De la Peine de Mort*. Brussel : H. Talier, Libraire-Éditeur [de tekst van het boek is integraal te vinden op het internet via een link : http://nl.wikipedia.org/wiki/Edouard_Ducp%C3%A9tiaux]
- Duffy, Michael (2006), "A Diary of Iran. What Would War Look Like?", *Time*, 17 september.
- Dunne J.P. en E. Surrey (2006), *Arms production*. In: SIPRI, *SIPRI Yearbook 2006*. Oxford: Oxford University Press, pp. 419-427.
- Dupeux, Georges (1977), "Les bouleversements sociaux: l'exemple anglais", in: Léon, Pierre (Ed) (1977), *Histoire économique et sociale du monde. Guerres et crises 1914-1947*, Parijs : Armand Collin, pp. 72-78.
- Dupeux, Georges en Bernard Michel (1977), "Formes nationales de prospérité", in : Léon, Pierre (Ed) (1977), *Histoire économique et sociale du monde. Guerres et crises 1914-1947*, Parijs : Armand Collin.
- Durkheim, Émile (1893), *De la division du travail social*. Parijs: Presses Universitaires de France, 1978, 10°.
- Durkheim, Émile (1895), *Les règles de la méthode sociologique*. Parijs: Presses Universitaires de France, 1978.
- Durkheim, Émile (1897a), *Le suicide*. Parijs: Presses Universitaires de France, 1985.
- Durkheim, Émile (1897b), *Suicide*, New York: The Free Press, 1951..
- EMCDDA (1999), *Study to Obtain Comparable National Estimates of Problem Drug Use Prevalence for all EU Member States*. Lissabon: EMCDDA, October 1999.
- EMCDDA (2004), *Annual Report 2004. The state of the drugs problem in Europe*. Luxemburg: Office for official publications of the European Communities
- EMCDDA (2005), *Annual Report 2005. The state of the drugs problem in Europe*. Luxemburg: Office for official publications of the European Communities.
- Elchardus, Mark (2004), *Sociologie*. Brussel: Vrije Universiteit Brussel, 2 delen.
- Elchardus, Mark en Ignace Glorieux (2003), *De symbolische samenleving*. Tielt : Uitgeverij Lannoo.
- Elchardus, Mark, Saskia de Groof en Wendy Smits (2003), *Onveiligheidsgevoelens : een literatuurstudie*. Brussel: VUB Press (Studie Uitgevoerd in opdracht van de Koning Boudewijnstichting).
- Elchardus, Mark en Wendy Smits (2003), "Bedreigd, kwetsbaar en hulpeloos. Onveiligheidsgevoel in Vlaanderen 1998-2002", in: Vlaamse Gemeenschap (2003), *Vlaanderen Gepeild*. Brussel: Vlaamse Gemeenschap, pp. 99-136.
- Elchardus, Mark en Wendy Smits (2002), *Anatomie en Oorzaken van het Wantrouwen*. Brussel: VUB Press.
- Elliott, Delbert S., Suzanne S. Ageton en Rachelle J. Canter (1979), "An integrated theoretical perspective on delinquent behavior", *Journal of research on crime and delinquency*, **XVI**, pp. 3-27
- Emmanuel, Alghieri (1975), *L'Échange inégal. Essai sur les Antagonismes dans les Rapports Économiques Internationaux*. Parijs : François Maspero.
- Engle, Robert F. (1982), "Autoregressive conditional heteroscedasticity with estimates of the variance of United Kingdom inflation", *Econometrica*, **L**, pp. 987-1007.
- Engle, Robert F. (2000), "The Econometrics of Ultra-High-Frequency Data," *Econometrica. January*, **LXVIII**, pp. 1-22.
- Engle, Robert F. (2003), *Risk and volatility: Econometric models and financial practice, Noble Lecture*. New York: Department of Finance, New York University, pp. 1-24.
- Engle, Robert F. en Clive W.J. Granger (1987), "Co-integration and error-correction: Representation, estimation and testing", *Econometrica*, **LXV**, pp. 251-276.
- Engle, Robert F. en Daniel L. McFadden (Eds.) (1994), *Handbook of Econometrics, Volume*, Amsterdam: Elsevier Science B.V.
- Eskens, Erno (1998), "Het einde van de grote Jean-François Lyotard. Gesprek over de zin van het leven", *Filosofisch*

Magazine, IV.

Europa Nu (2006), *CIA-activiteiten in Europa*. Internet adres:

<http://www.europa-nu.nl/9353000/1/j9vvh6nf08temv0/vhi4niuxwxk0>

Evans, Michael K. en Lawrence R. Klein (1967), *The Wharton Econometric Forecasting Model*. Philadelphia : Economic Research Unit, Wharton School, University of Pennsylvania.

Evans, Michael K., Lawrence R. Klein en Mitsuo Saito (1972), "Short run prediction and long run simulation of the Wharton Model", in : Hickman, Bent G. (Ed.) (1972), *Econometric Models of Cyclical Behavior*. New York : Columbia University Press (Bureau of Economic Research).

Fauconnier, Sandra (1997), *Web-specific art. Het World Wide Web als artistiek medium*. Gent: UGent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling).

Feinman, Clarice (1980), *Women in the Criminal Justice System*. New York: Praeger.

Felson, Markus (2000), "The routine activity approach as a general crime theory", in: Simpson, S.S. (Ed.) (2000), *Of crime and criminality*, Thousand Oaks, CA: Pine Forge Press, pp. 205-216.

Ferraro, Kenneth F. (1995), *Fear of Crime. Interpreting Victimization Risk*. Albany: State University of New York.

Fetscher, Iring (1972), *Modellen voor wereldvrede*. Utrecht/Antwerpen : Uitgeverij Het Spectrum, 1974 (vertaling van *Modelle der Friedenssicherung*).

Feyerabend, Paul K. (1970), "Against method", *Minnesota Studies in Philosophy of Science, IV*.

Feyerabend, Paul K. (1974), *Against method. Outline of an anarchist theory of knowledge*, Londen: NLB.

Fichte, Johann Gottlieb (1807), *Reden an die deutsche Nation*. Berlin, 1807.

Finkelkraut, Alain (1987), *La défaite de la pensée*. Parijs : Gallimard, collection "nrf".

Foucault, Michel (1961), *Histoire de la folie à l'age classique*, Parijs: Gallimard, 1976.

Foucault, Michel (1969), *L'archéologie du savoir*. Parijs: Éditions Gallimard.

Foucault, Michel (1975), *Surveiller et punir*. Parijs: Gallimard, collection "Tel", 1993.

Franssen, Arnaud (1984), *De bruikbaarheid der functionele analyse in een moderne conflictsociologie*. Gent: R.U.G., onuitgegeven licentiaatsverhandeling.

Frege, Gottlob (1884), *The Foundations of Arithmetic. A Logico-mathematical Inquiry into the Concept of Number*. New York: Philosophical Library, Inc., 1950.

Freud, Sigmund (1939), *Der Mann Moses und die monotheistische Religion*. In: Freud, Sigmund (1968), *Gesammelte Werke*, Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag, 6°, XVI, p. 101-246.

Freud, Sigmund (1968), *Gesammelte Werke*. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag, 6°.

Friedman, Milton (1957), *A Theory of the Consumption Function*, Princeton, N.J.: National Bureau of Economic Research.

Frisk, Robert (2007), "De mars der dwaasheid", *De Morgen*, 12 januari 2007, p. 12 (het artikel is een vertaling van dat uit *The Independent*.)

Fuhrer Jeffrey C. and Bleakley C. Hoyt (1996), "Computationally efficient solution and maximum likelihood estimation of nonlinear rational expectation models", *Working Papers of the Federal Reserve Bank of Boston*, 1996, Vol. II.

Fukuyama, Francis (1992), *The End of History and the Last Man*. New York: The Free Press.

Fuller, John R. (1998), *Criminal Justice. A Peacemaking Perspective*. Boston: Allyn & Bacon.

Gainey, Randy R. en Carol L. Seyfrit (2001), "Fear of crime among rural youth: testing the generality to rural areas", *Sociological Focus*, XXXIV (3), pp. 269-286.

Galtung, Johan (1969), "Geweld, vrede en vredesonderzoek", in: Tromp, Hylke (1973) (Ed.), *Kritische polemologie*.

- Studies over politiek, vrede en geweld onder redactie van Hylke Tromp*. Assen: Van Gorcum & Comp. B.V., pp. 32-78.
- Gans, Herbert J. (1972), "The positive functions of poverty", *American Journal of Sociology*, **LXXVIII**, pp. 275-289.
- Gaus, Helmut (1980), *De bruikbaarheid van de functionele analyse voor de studie van de kulturele fenomenen*. R.U.G., onuitgegeven stencil.
- Gaus, Helmut (2004), *Opgang en verval van extreem-rechts. Bijdrage tot de studie van de politieke cycli*, Gent: Academia Press, reeks "Jan Dhondt Cahiers", n° 1.
- GeoHive (2007), *Current world population (ranked)*. In: <http://www.xist.org/earth/population1.aspx> figures for January 11.
- Gerasimov, G.I. (1972), "The Theory of Games in International Affairs", in: Panfilov, Y.G. e.a. (Eds.) (1972), *Problems Of War and Peace. A Critical Analysis of Bourgeois Theories*. Moskou: Progress Publishers, pp. 214-228.
- Gibbs, John J. (1995), "Peace from Moment to Moment", *Peace Review*, **VII**, pp. 449-455.
- Giddens, Anthony (1991), *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford: Stanford University Press.
- Glueck, Sheldon en Eleanor Glueck (1950), *Unravelling juvenile delinquency*. Oxford: Oxford University Press.
- Gobineau, Arthur de - (1853), *Essay sur l'inégalité des races humaines*. Paris: Librairie de Fermin-Didot.
- Gödel, Kurt (1931), "Über formal unentscheidbare Sätze der Principia Mathematica und verwandter System I", *Monatshefte für Mathematik und Physik*, **XXXVIII**, pp. 173-198.
- Goldberg, Susan en Michael Lewis (1969), "Play behavior in the year old infant. Early sex differences", *Child Development*, **XL**, March, pp. 21-31.
- Goldberger, Arthur S. (1959), *Impact Multipliers and Dynamic Properties of the Klein-Goldberger Model*. Amsterdam: North-Holland Publishing Co.
- Gore, Al (2006), *Een ongemakkelijke waarheid. Het gevaar van het broeikaseffect en wat we eraan kunnen doen*. Amsterdam: J.M.M. Meulenhoff b.v., 3de druk, vertaling van *An Inconvenient Truth* door Maurits Groen.
- Gottfredson, Michael R. en Travis Hirshi (1990), *A general theory of crime*, Stanford, CA: Stanford University Press.
- Goudzwaard, Bob (1970), *Ongeprijsde schaarste. Een onderzoek naar de plaats van expretiale of ongecompenseerde effecten in de theoretische economie en de leer der economische politiek*, Den Haag: W.P. van Stokkum en Zoon.
- Granger, Clive W.J. (2003), *Time series analysis, cointegration and applications. Noble lecture*. San Diego, La Jolla, CA: Departement of Economics, University of California.
- Greene, W.H. (1993), *Econometric Analysis*. New York: Macmillan Publishing Company, 2nd ed.
- Gross, Nachtum T. (1972), "The industrial revolution in the Habsburg monarchy, 1750-1914", in: Carlo M. Cipolla (Ed.) (1973), *The Fontana Economic History of Europe*. Glasgow: William Collins Sons & Co Ltd, Fontana Books, **IV**(1), 1980, 6th, pp. 228-276.
- Gschwend, Patrick, Jürgen Rehm, Richard Blättler, Thomas Steffen, André Seidenberg, Stephan Christen, Christoph Bürki, en Felix Gutzwiller (2004), "Dosage Regimes in the Prescription of Heroin and Other Narcotics to Chronic Opioid Addicts in Switzerland - Swiss National Cohort Study", *European Addiction Research*, **X**(1), pp. 41-48.
- Guattari, Félix (1989), *Les trios Écologies*. Parijs: Galilée. [Gebruikte versie: Guattari, Félix (2000), *The Three Ecologies*. London & New Brunswick, NJ: The Athlone Press (translated by Ian Pindar & Paul Sutton).]
- Guillet, Marc (2007), *Exotisch Amerika. Reisreportages uit het hart van de Amerikaanse samenleving*. Utrecht/Antwerpen: Uitgeverij Het Spectrum.
- Gumplowicz, Ludwig (1883) *Der Rassenkampf*. Innsbruck: Wagner.
- Guttinger, Franziska, Patrick Gschwend, Bernd Schulte, Jürgen Rehm en Ambros Lichtenhahen (2003), "Evaluating Long-Term Effects of Heroin-Assisted Treatment: The Results of a 6-Year Follow-Up", *European*

Addiction Research, **IX**(2), pp. 73-79

- Gutzwiller, Felix en Thomas Steffen (2000), *Cost-benefit Analysis of Heroin Maintenance Treatment*. Basel/Parijs/Londen/New York/Tokio/Sydney: Krager A.G.
- Habermas, Jürgen (1953), "Penser avec Heidegger contre Heidegger", in: Habermas, Jürgen (1971), *Profils philosophiques et politiques*, Parijs: Gallimard, collection "Tel", Franse vertaling, 1987.
- Habermas, Jürgen (1968a), *Technik und Wissenschaft als Ideologie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Habermas, Jürgen (1968b), *Erkenntnis und Interesse*, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Habermas, Jürgen (1971), *Profils philosophiques et politiques*, Parijs: Gallimard, collection "Tel", Franse vertaling, 1987.
- Habermas, Jürgen (1981a), *Theorie des Kommunikativen Handelns. Band 1: Handlungsrationalität und Gesellschaftliche Rationalisierung; Band 2: Zur Kritik der Funktionalistischen Vernunft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Habermas, Jürgen (1981b), *Die Moderne – ein unvollendetes Projekt*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Habermas, Jürgen (1985), *Der philosophische Diskurs der Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Habermas, Jürgen (1986), *Martin Heidegger: l'œuvre et l'engagement*, Parijs: Éditions du Cerf, Franse vertaling, 1988.
- Habermas, Jürgen (1991a), *Texte und Contexte*. Frankfurt am Main (Taschenbuch Wissenschaft n° 944).
- Habermas, Jürgen (1991b), *Textes et contextes*. Parijs: Éditions du Cerf, 1994.
- Habermas, Jürgen (1995a), *Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag (Taschenbuch Wissenschaft, n° 1176).
- Habermas, Jürgen (1995b), *Die Normalität einer Berliner Republik*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Habermas, Jürgen (1999), "Der europäische Nationalstaat unter dem Druck der Globalisierung", *Blätter für Deutsche und internationale Politik*, **IV**.
- Habermas, Jürgen (2001), "Why Europe needs a constitution", *New Left Review*, September-October 2001.
- Habermas, Jürgen (2004), *Der gespaltene Westen. Kleine politische Schriften X*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Habermas, Jürgen (2005a), "Le non illusoire de la gauche", *Le Nouvel Observateur*, n° **2113**, 5 mei 2005.
- Habermas, Jürgen (2005b), "The illusionary 'Leftist No'. Adopting the constitution to strengthen Europe's power to act", *Sign and Sight*, 13 mei 2005.
- Haferkamp, Hans en Michael Schmid (Eds.) (1987), *Kommunikation und soziale Differenzierung. Beiträge zu Luhmanns Theorie sozialer Systeme*, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, pp. 25-50.
- Haferkamp, Hans en Niel J. Smelser (Eds.) (1992), *Social Change and Modernity*. Berkeley: University of California Press.
- Hale, Dona C. (1996), "Fear of Crime. A Review of Literature", *International Review of Victimology*, **IV**, pp. 79-150.
- Harcourt, G.C. (1969), "Some Cambridge-Cambridge controversies on the theory of capital", *Journal of Economic Literature*, **VII** (3) (June), pp. 386-393.
- Hardt, Michael en Antonio Negri (2000), *Empire*. New York: Harvard University Press. [Er bestaat een Nederlandse vertaling: *Empire, de Nieuwe Wereldorde*. Amsterdam: Van Gennep, 2002 (vertaling Joke Traats, tekstredactie Else de Jonge)].
- Hardt, Michael en Antonio Negri (2004), *Multitude: War and Democracy in the Age of Empire*, New York: Penguin Press.
- Harris, M. Kay (1991), "Moving into the New Millenium: Toward a Feminist Vision of Justice", in: Pepinsky, Harold Eugen en Richard Quinney (Eds.) (1991), *Criminology as Peacemaking*, Bloomington: Indiana University Press, pp. 83-97.
- Harvey, Andrew C. (1993), *Time series models.*, Cambridge, MA: MIT Press, 2nd edition.

- Haugeland, J. (1998), *Having thought. Essays in the metaphysics of Mind*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hayek, Friedrich A. (Ed.) (1933), *Beiträge zur Geldtheorie*. Wenen.
- Hebberecht, Patrick (2002), *Cursus "Criminologie"*. Gent: UGent.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1821), *Philosophy of Right*. Oxford: Clarendon Press, 1942.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1837), *Philosophy of History*, Cambridge: Cambridge University Press, 1975.
- Heidegger, Martin (1927), 'Sein und Zeit', *Jahrbuch für Philosophie und phänomenologische Forschung*, **VIII**, Tübingen: Niemeyer Verlag, [vertaald als *L'Être et le Temps [Traduit par R. Boehm et A. de Waelhens]*, Parijs: Éditions Gallimard, 1964, Vol. I].
- Heidegger, Martin (1951), *Erläuterung zu Hölderlins Dichtung*, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Heidegger, Martin (1954), *Was heisst Denken?*, Tübingen: Niemeyer Verlag, [vertaald als *Qu'appelle-t-on penser? Traduit par G. Granel et A. Becker*], Parijs: P.U.F., collection Epiméthée, 1959.
- Heidensohn, Frances M. (1985), *Women and Crime*. Londen: Macmillan.
- Heidensohn, Frances M. (1997), "Gender and Crime", in: Maguire, M., R. Morgan en R. Reiner (Eds.) (1997), *The Oxford Handbook of Criminolog.*, Oxford: Oxford University Press.
- Heilbroner, Robert L. (1980), *The making of economic society*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall Inc., 6th revised edition.
- Hempel, Carl G. (1966a), *Philosophy of the Natural Sciences*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall Inc.,
- Hempel, Carl G. (1966b), *Filosofie van de natuurwetenschappen*. Utrecht/Antwerpen: Uitgeverij Het Spectrum, 1977, 3°, (vertaling door F. Van Zetten).
- Hendriks, Vincent M., Wim van den Brink, Peter Blanken en Jan M. Van Ree (2000), "Heroïne op medisch voorschrift. Achtergrond en opzet van het Nederlandse onderzoek naar de effectiviteit van de behandeling met heroïne bij chronische, therapieresistente methadonpatiënten", in: V.A.D. (2002), *Heroïneverstrekking. Documentatiemap VAD*, Brussel: Vereniging voor Alcohol- en andere Drugproblemen, pp. B 4220-3 tot B 4220-22.
- Hersch, Seymour M. (2006), "The Iran Plans: Would President Bush go to war to stop Teheran from getting the bomb?", *The New Yorker*, April 2006. Internet: http://www.newyorker.com/fact/content/articles/060417fa_fact.
- Hersch, Seumour M. (2007), « The Redirection. Is the Administration's new policy benefiting our enemies in the war on Terrorism?", *The New Yorker*, February 2007. Internet: 5 verschillende bijdragen. http://www.newyorker.com/fact/content/articles/070305fafact_hersh.
- Hibell Björn, Barbro Andersson, Thoroddur Bjarnason, Salme Ahlström, Olga Balakireva, Anna Kokkevi en Mark Morgan (2004), *The 2003 ESPAD Report: Alcohol and Other Drug Use Among Students in 35 European Countries*, Stockholm: The Swedish Council for Information on Alcohol and Other Drugs.
- Hickman, Bent G. (Ed.) (1972), *Econometric Models of Cyclical Behavior*. New York : Columbia University Press (Bureau of Economic Research).
- Hilhorst, Pieter (2006), *Martelaren van Allah. Een interview met Farad Khosrokhavar*. Op internet gepubliceerd op: http://www.eutopia.nl/opinie.php?curr_id=110.
- Himmelfarb, Gertrude (1999), *One Nation, Two Cultures. A Searching Examination of American Society in the Aftermath of Our Cultural Revolution*. New York: Random House, Inc., 2001 [met een nieuw nawoord].
- Hirshi, Travis (1969), *Causes of delinquency*. Berkeley: University of California Press.
- Hirshi, Travis en Michael R. Gottfredson (2001), "The Nature of Criminality. Low Self-Control", in: Cote, Suzette (Ed.) (2001), *Criminological Theories. Bridging the Past to the Future*. Thousand Oaks/Londen/ New Delhi: Sage Publications.
- Holtrop, M.W. (1948), *De omloopssnelheid van het geld*. Amsterdam.
- Holtrop, M.W. (1933), "Die Umlaufgeschwindigkeit des Geldes", in: Hayek, Friedrich A. (Ed.) (1933), *Beiträge zur Geldtheorie*,

Wenen.

- Homans, George Caspar (1966), *Individu en gemeenschap. Menselijk gedrag in Groepsverband*. Utrecht/Antwerpen: Uitgeverij Het Spectrum, [vertaling uit het Engels].
- Hoop, D.W. de-, F.B. Hubeek en J.W. van der Schans (2004), *Evaluatie van de mestafzetovereenkomsten en dierrechten. Studie in het kader van Evaluatie Meststoffenwet 2004*, Den Haag: LEI.
- Horowitz, Irwin Louis (Ed.) (1963), *The collected essays of C. Wright Mills*. New York: Oxford University Press.
- Houghton, J.T. et al. (Eds.) (1996), *Climate Change 1995: The Science of Climate Change*. Cambridge, UK: Cambridge University Press on behalf of IPCC).
- Houghton, J.T. et al. (Eds.) (2001), *Climate Change 2001: The Scientific Basis*. Cambridge, UK: Cambridge University Press (on behalf of IPCC). Beschikbaar op www.ipcc.ch.
- Howrey, E.P., Klein Lawrence R. and McCarty M.D., "Notes on testing the predictive performance of econometric models", *International Economic Review*, 1974, **XV**, pp. 366-383.
- Huls, F.W.M., M.M. Schreuders, M.H. Ter Horst-van Breukelen en F.P. van Tuder (Eds.) (2001), *Criminaliteit en rechtshandhaving 2000; ontwikkelingen en samenhangen*. Den Haag: Ministerie van Justitie, WODC, Onderzoek en beleid, nr. 189.
- Hulsman, Louk (1982), *Afscheid van het strafrecht. Een pleidooi voor zelfregulering*. Baarn: Het Wereldvenster, 1986.
- Hulsman, Louk (1986), "Critical criminology and the concept of crime", *Contemporary Crises*, **X**, pp. 63-80.
- Inglehart, Ronald (1997), *Modernization and postmodernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Inglehart, Ronald (2003), *Human Values and Social Change: Findings from the Values Surveys (International Studies in Sociology and Social Anthropology)*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Infoplease (2006), *The 2006 Transparency International Corruption Perception Index*. In: <http://www.infoplease.com/ipa/A0781359.html>.
- Jacobs, Jan, Gerard Kuper en Elmer Sterken (2003), "Nobelprijs economie voor tijdreeksanalyse", *Omega*, Digitale bijdragen Rijksuniversiteit Groningen.
- Jaeger, William K. (2002), "Setting Environmental Taxes in a Second-best World", *Department of Economics Working Papers*, **N° 186**, Williamstown, MA: Department of Economics, Williams College.
- Jaeger, William K. (2001), *Carbon taxation when climate affects productivity*, Williamstown, MA: Department of Economics, Williams College
- Jager H. De – en A.L. Mok (1978), *Grondbeginselen van de sociologie. Gezichtspunten en begrippen*. Leiden/Antwerpen: H.E. Stenfert-Kroese B.V., 7°.
- Jakobson, Roman (1941), *Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1972.
- Jevons, William S. (1862), "Notice of a general mathematical theory of political economy", *Report of British Association Of Oxford*.
- Jevons, William S. (1871), *The Theory of Political Economy*. Londen: Macmillan and Co., 1888, 3rd. [De tekst van het boek staat ook op het internet, adres: <http://www.econlib.org/library/YPDBooks/Jevons/jvnPE.html>.]
- Johansen, Leif (1961), "A Note on Aggregation in Leontief Matrices and the Labour Theory of Value", *Econometrica*, April 1961, **XXIX**, (2), pp. 221-222
- Kahn Herman (1962), *Thinking about the Unthinkable*. New York: Horizon Press.
- Kahn Herman (1990), *Thinking about the Unthinkable in the 1980s*, New York: Simon and Schuster, 1990.
- Kalecki, Michael (1937), "A Theory of the Business Cycle", *Review of Economic Studies*, **IV**, 1936-1937.

- Kanan, James W. en Matthew V. Pruitt (2002), "Modelling fear of crime and perceived victimization risk: the (in)significance of neighbourhood integration", *Sociological Inquiry*, **LXXII** (4), pp. 527-548.
- Katz, Jack (1988), *Seductions of Crime. Moral and Sensual Attraction of Doing Evil*. New York: Basic Books.
- Keeley, L.H. (1996), *War Before Civilization: The Myth of the Peaceful Savage*. New York: Oxford University Press.
- Keulartz, Jozef (1992), *De verkeerde wereld van Jürgen Habermas*, Meppel: J.A. Boom.
- Klein, Lawrence R. en Herman Rubin (1948): "A constant-utility index of the cost of living," *Review of Economic Studies*, **XV** (2), pp. 84-87.
- Klein, Lawrence R. en Arthur S. Goldberger (1955), *An Econometric Model of the United States 1929-1952*. Amsterdam: North-Holland Publishing Company.
- Keynes, John Maynard (1936), *A general theory of employment, interest and money*. Londen: Macmillan (reprinted), 1976.
- Khosrokhavar, Farhad (2003), *Les nouveaux martyrs d'Allah*. Parijs : Flammarion.
- Kinder, H. en W. Hilgemann (Eds.) (1966), *Sesam Atlas bij de Wereldgeschiedenis*. Apeldoorn/Baarn: Van Walraven B.V./ Bosch & Keuning N.V., 1967, 2 delen.
- Klein, Felix (1871), "Über die sogenannte Nicht-Euklidische Geometrie", *Mathematische Annalen*, **IV**, pp. 573ff, later aangevuld in **VI**, 1873, pp. 112ff en **XXXVII**, 1890, pp. 544ff.
- Knopp, Fay Honey (1991), "Criminality Solutions to Sexual Violence: Feminist/Abolitionist Perspectives", in: Pepinsky, Harold Eugen en Richard Quinney (Eds.) (1991), *Criminology as Peacemaking*, Bloomington: Indiana University Press, pp. 181-193.
- Kogiku, B.C. (1971), *Microeconomic models*. New York, Evanston, San Francisco, Londen: Harper & Row Publishers.
- Kojève, Alexandre (1947), *Introduction à la Lecture de Hegel*. Parijs: Gallimard.
- Kondratieff, Nikolai D. (1926), *The long wave cycle*. New York, N.Y.: Richardson and Snyder, (traduction Guy Daniels), 1984.
- Kornhouser, A.W. (Ed.) (1957), *Problems of power in American democracy*. New York: Oxford University Press, 1963.
- Koyré, Alexandre (1939), *Études galiléennes*. Parijs: Hermann, 1979.
- Kreissler, Harry (2002), *The Political Imagination of Islam. Conversation with Olivier Roy, Senior Researcher, Centre National de la Recherche Scientifique, Paris*. 16 april 2002. Internet-adres : <http://globetrotter.berkeley.edu/people2/Roy/roy-con0.html>
- Krzeminski, Adam (2005), "Europa ist heute in einem miserablen Zustand", *Die Welt*, 4 mei 2005.
- Kroonenberg, Salomon (2006), *De menselijke maat: de aarde over tienduizend jaar*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Atlas.
- Kuhn, Thomas S. (1962a), "The structure of scientific revolutions", in: Neurath, Otto, Rudolf Carnap en Charles Morris (Eds.) (1962), *The international encyclopedia of unified science*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Kuhn, Thomas S. (1962b), *De structuur van de wetenschappelijke revoluties*, Meppel: J.A. Boom en Zoon, 1970 [vertaling van Kuhn (1962a) met naschrift].
- Kuhry, Bob (1995), *Prognoseperikelen*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau, (Werkdocument).
- Kury, Helmut en Theodore Ferdinand (1997), "The victim's experience and fear of crime", *International Review of Victimology*, **V** (2), pp. 93-140.
- Laermans, Rudi (1998), "De meesterdenker uit Bielefeld is niet meer. Niklas Luhmann (1927-1998)", *Tijdschrift voor Sociologie*, **IV**, pp. 390-393.
- Laffont, Robert en V. Bompiani (Eds.) (1994), *Le Nouveau dictionnaire des auteurs de tous les temps et de tous les pays*. Parijs: Robert Laffont, Vol. **II**.

- Lakatos, Imre (1964), "Proofs and refutations", *The British Journal for the Philosophy of Science*, **XIV**, 1963-64, pp. 1-25, pp.120-139, pp. 221-243 en pp. 296-342.
- Lakatos, Imre (1970), "History of science and its rational reconstructions", in: Buck, R.C. en R.S. Cohen (Eds.), *PSA 1970, Boston studies in the philosophy of science*, Vol. VIII, pp. 91-135.
- Lancaster, Richard L. en Kelvin Lancaster (1956), "Theory of Second Best", *Review of economic studies*, **XXIV**, pp. 11-32.
- Lanier, Mark M. en Stuart Hendry (1998), *Essential criminology*. Boulder, Colorado: Westview Press
- Latour, Bruno (1991), *Nous n'avons jamais été modernes. Essai d'anthropologie symétrique*. Parijs: Éditions La Découverte, collection "Armillaire".
- Latour, Bruno (1999), *Politiques de la nature. Comment faire entrer les sciences en démocratie*. Parijs: Éditions La Découverte, collection "Armillaire".
- Laqueur, Walter (1977), *Le Terrorisme*. Vendôme: Presses Universitaires de France (traduction Pauline Verdun), 1979.
- Laqueur, Walter (2001), *A History of Terrorism*. Brunswick: Transaction.
- Lemert, Edwin M. (1951), *Social pathology*, New York: McGraw-Hill.
- Lemert, Edwin M. (1967), *Human deviance, social problems and social control*. New York: Prentice Hall, 1972.
- Léon, Pierre (Ed.) (1978), *Histoire économique et sociale du monde. La domination du capitalisme 1840-1914*. Parijs: Armand Colin, Vol. **IV**.
- Léon, Pierre (Ed.) (1977), *Histoire économique et sociale du monde. Guerres et crises 1914-1947*. Parijs : Armand Collin, Vol. **V**.
- Leontief, Wassili W. (1953), "The Input-Output Approach in Economic Analysis", in: Netherlands Economic Institute (1953), *Input-Output Relations*. Leiden: H.E. Stenfert-Kroese.
- Lequin, Yves (1978), "Les débats et les tensions de la société industrielle", in : Léon, Pierre (Ed.) (1978), *Histoire économique et sociale du monde. La domination du capitalisme 1840-1914*. Parijs:Armand Colin, Vol. **IV**, pp. 355-398.
- Lévy-Strauss, Claude (1958), *Antropologie structurale*. Parijs : Librairie Plon, 1978.
- Lewin, Leonard C. (1967), *Report from Iron Mountain: on the possibility and desirability of peace*. New York: The Dial Press Inc.
- Lieberman, Evgueni V. (1955) "Cost Accounting and Material Encouragement of Industrial Personnel", *Voprosy Ekonomiki* (Problems of Economics), **VI**.
- Lieberman, Evgueni V. (1965) "The Plan, Direct Ties and Profitability", in: *Pravda*, November 21., 1965.
- Lincoln, Quillian (1995), "Prejudice as a response to perceived group threat: population composition and anti-immigrant and racial prejudice in Europe", *American Sociological Review*, **LX**, pp. 586-611.
- Lipovetsky, Gilles (1993), *L'ère du vide. Essais sur l'individualisme contemporain*. Parijs : Gallimard, collection "folio".
- Liska, Allen E. en William Baccaglioni (1990), "Feeling safe by comparison: Crime in the newspapers", *Social Problems*, **XXXVII** (3), pp. 360-374.
- Lohninger, Hans (1999), *Teach/Me Data Analysis*. Springer-Verlag, Berlin-New York-Tokyo, 1999. De complete tekst kan worden geraadpleegd op het internet via http://www.vias.org/tmdatanaleng/cc_timeser_arima_setup.html.
- Lombroso, Cesare (1876), *L'uomo delinquente*, Milaan: Hoepli.
- Luhmann, Niklas (1970), *Soziologische Aufklärung. Aufsätze zur Theorie sozialer Systeme*. Keulen-Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Luhmann, Niklas (1984), *Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt am Main : Suhrkamp Verlag.

- Luhmann, Niklas (1987), "The representation of society within society", *Current Sociology*, **XXXV**(2), pp. 101-108.
- Luhmann, Niklas (1995), *Social Systems*. Stanford, CA: Stanford University Press [vertaling door J. Bednarz jr van *Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie* (hoger vermeld)].
- Luhmann, Niklas (1997), *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Taschenbuch, Vol. **I** en **II** [serie: Taschenbuch]
- Lyotard, Dolores, Jean-Claude Milner, en Gerard Sfez, (Eds.) (2001), *Jean-François Lyotard: l'exercice du différend*. Parijs: Presses Universitaires de France, Collection "Librairie du Collège international de Philosophie".
- Lyotard, Jean-François (1979), *La condition postmoderne. Rapport sur le savoir*. Parijs: Éditions de Minuit.
- Lyotard, Jean-François (1983a), *Le différend*. Parijs: Éditions de Minuit.
- Lyotard, Jean-François (1983b), "Answering the question: What is postmodernism?", in: Hassan, Ihab en Sally (Eds.) (1983), *Innovation/Renovation: New Perspectives on the Humanities*. Madison: University of Wisconsin Press, pp. 329-341.
- Lyotard, Jean-François (1986), *Le postmoderne expliqué aux enfants*. Parijs: Le Livre de Poche, collection "Biblio", n° 4183, 1993.
- Lyotard, Jean-François (1988), *L'inhumain. causeries sur le temps*. Parijs: Éditions du Minuit.
- MacAskill, Ewen (2007), "Target Iran: US able to strike in the Spring", *The Guardian*, 10 februari.
- Macchiavelli, Niccoló (1513), *The Prince and the Discourses*. Harmondsworth: Penguin Books, 1961.
- Mack, John (1955), "Juvenile Delinquency Research. A Criticism", *Sociological Review*, **III**, juli.
- Maddala, G.S. (1979), *Econometrics*. Tokio: Mc Graw-Hill.
- Maguire, M., R. Morgan en R. Reiner (Eds.) (1997), *The Oxford Handbook of Criminology*, Oxford: Oxford University Press.
- Maistre, Joseph de – (1822), *Les soirées de St. Petersburg ou entretiens sur le gouvernement temporel de la Providence*, 2 Vols., Paris: Gustave Plon.
- Mahnaimi, Uzi en Sarah Baxter (2006), "Israel plans for war with Iran and Syria", *The Sunday Times*, 3 september.
- Malinowski, Bronislaw (1944), *A scientific theory of culture and other essays. With a preface by Huntington Cairns*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1979, 9th.
- Malinowski, Bronislaw (1945), *The dynamics of cultural change. An inquiry into race relations in Africa. Edited with a new introduction by Phyllis M. Kaberry*. Westport: Connecticut: Greenwood Press Publishers, 1976.
- Man, Paul de (1971a), "Blindness and Insight", in: Bloom, Harold (Ed.) (1990), *The Art of the Critic. Literary Theory and Criticism from the Greeks to the Present*. New York/Philadelphia: Chelsea House Publishers, pp. 261-289.
- Man, Paul de (1971b), *Blindness and Insight; Essays in the Rhetoric of Contemporary Criticism*. New York: Oxford University Press, 1971.
- Man, Paul de – (1979), *Allegories of Reading. Figural Language in Rousseau, Nietzsche, Rilke and Proust*. New Haven: Yale University Press.
- Mandel, Ernest (1962), *Marxist economic theory*. Londen: The Merlin Press, 1974, 3rd.
- Mandel, Ernest (1974), *Inleiding in de marxistische economie*. Nijmegen: Socialistische Uitgeverij Nijmegen (SUN), reeks "Sunschriften", n° 20, 9^e druk.
- Manheim, Hermann (1948), *Juvenile delinquency in an English middletown*, London: Kegan Paul, Turner, Trubner and Co. Ltd.
- Manheim, Hermann (1954), "American criminology. Impressions of a European criminologist", *British Journal of Sociology*, **V**, n°4, December.

- Manheim, Hermann (1955), *Group problems in crime and punishment*, Londen: Routledge & Kegan Paul.
- Mann, Coramae Richey (1984), *Female Crime and Delinquency*. Tuscaloosa: University of Alabama Press.
- Mann, Coramae Richey (1987), "Racism in the Criminal Justice System. Two Sides of a Controversy: The Reality of a Racist Criminal Justice System", *Criminal Justice Research Bulletin*, **III**, pp. 1-5.
- Mann, Coramae Richey (1993), *Unequal justice: A question of color*. Bloomington: Indiana University Press.
- Mann, Coramae Richey (1996), *When women kill*. Albany: State University of New York Press.
- Mann, Coramae Richey en Marjorie S. Zatz (Eds.) (1998), *Images of color, images of crime*. Los Angeles: Roxbury Publishing, pp. 1-12.
- Marcuse, Herbert (1958), *Soviet Marxism*. New York: Columbia University Press (second edition 1988).
- Marcuse, Herbert (1964), *De eendimensionele mens. Studies over de ideologie van de hoogindustriële samenleving*. Bussum: Uitgeverij Paul Brand, 1974, vertaling uit het Engels.
- Marcuse, Herbert (1963), *Éros et civilisation*. Parijs : Éditions du minuit (Franse vertaling).
- Martin, Michael (Ed.) (2005), *The Cambridge Companion to Atheism*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Marx, Karl (1867), *Capital. A critique of political economics (Introduced by Ernest Mandel)*. Harmondsworth: Penguin, 1976, Vol **I**.
- Marx, Karl (1969), *Theories of surplus value*. Moskou: Progress Publishers, 3 delen (postuum).
- Maturana, Humberto en Francisco J. Varela (1980), *Autopoiesis and Cognition. The Realization of Living*. Boston: Reidel.
- Maturana, Humberto en Francisco J. Varela (1987), *The Tree of Knowledge. The Biological Roots of Human Understanding*. Boston: Shambala.
- Maturana, Humberto (1991), "The origin of the theorie of autopoietic systems", in: Fisher, H.R. (Ed.), *Autopoiesis. Eine Theorie im Brennpunkt der Kritik*. Frankfurt: Suhrkamp Verlag.
- May, David C. (2001), "The effect of fear of sexual victimization on adolescent fear of crime", *Sociological Spectrum*, **XXI**, pp. 141-174.
- McCoy, H. Virginia, John D. Wooldredge, Francis T. Cullen e.a. (1996), "Life style of the old and not so fearful: life Situation and older person's fear of crime", *Journal of Criminal Justice*, **XXIV** (3), pp. 191-205.
- McLaughlin, Eugene, John Muncie en Gordon Hughes (2003), *Criminological perspectives. Essential readings. Second edition*. Londen/Thousand Oaks/New Dehli: Sage Publications, 2003, 2°
- Mead, George Herbert (1934), *Mind, Self and Society, from the Standpoint of a Social Behaviorist*. (edited by C.W. Morris), Chicago: University of Chicago Press.
- Mead, George Herbert (1938), *The Philosophy of the Act*. . (edited by C.W. Morris), Chicago: University of Chicago Press.
- Meek, Ronald (1967), "Karl Marx's Economic Method", in: Meek, Ronald (Ed.) (1967), *Economics and Ideology and Other Essays*. Londen: Chapman and Hall Ltd.
- Meek, Ronald (Ed.) (1967), *Economics and Ideology and Other Essays*. Londen: Chapman and Hall Ltd.
- Merton, Robert K. (1938), "Social Structure and Anomie", *American Sociological Review*, **III**, October, pp. 672-682.
- Merton, Robert K. (1968), *Social Theory and Social Structure, 1968 enlarged edition*, New York/London: The Free Press/Collier Macmillan publishers.
- Mesch, Gustavo S. (2000), "Women's fear of crime: the role of fear of crime for well-being of significant others", *Violence and Victims*, **XV** (3), pp. 323-336.
- Mesquida, C.G. & N.I. Wiener (1996) "Human collective aggression: A behavioral ecology perspective", *Ethology & Sociobiology*, **XVII** (4), pp. 247-262.
- Mills, Charles Wright (1951), *The power elite*. New York: Oxford University Press.

- Mills, Charles Wright (1963a), "Power, politics and people", in: Horowitz, I.L. (Ed.) (1963), *The collected essays of C. Wright Mills. Edited and with an introduction by Irvin Louis Horowitz* New York: Oxford University Press.
- Mills C. Wright (1963b), "Power, politics and people", in: Horowitz I.L. (Ed.) (1963), *The collected essays of C. Wright Mills. Edited and with an introduction by Irvin Louis Horowitz*. New York: Oxford University Press.
- Milovanovic, Dragan (1986), "Juridico-linguistic communicative markets: Towards a semiotic analysis", *Contemporary Crises*, **X**, pp. 281-304.
- Milovanovic, Dragan (1988), "Jailhouse lawyers and jailhouse lawyering", *International Journal of Sociology of Laws*, **XVI**, pp. 455-475.
- Milovanovic, Dragan (2003), "Rethinking Subjectivity in Law and Ideology", in: Curie D., B. MacLean en Dragan Milovanovic (Eds.) (2003), *Struggle for Equality. Rethinking the Administration of Justice*. Toronto/Ontario: Garamond Press.
- Ministerie van Justitie (1997), *Prognose sanctiecapaciteit. Herijking methodieken*, Den Haag: Ministerie van Justitie (werkgroep Prognose sanctiecapaciteit).
- Mishan, Erza J. (1967), *The costs of economic growth*, Londen: Staples Press.
- Mitchell, Brian R. (2003), *International Historical Statistics: Africa, Asia and Oceania, 1750-2000*. Basingstoke/New York: Palgrave/Macmillan, 4th.
- Mitchell, Brian R. (1971), "Statistical Appendix 1700-1914", in: Carlo M. Cipolla (Ed.) (1973), *The Fontana Economic History of Europe*. Glasgow: William Collins Sons & Co Ltd, Fontana Books, **IV**(2), 1980, 6th, pp. 728-820.
- Moolenaar, Debora E.G., Ger L.A.M. Huijbregts en Wieger van der Heide (2004), *Prognosemodel Justitiële Ketens*. Den Haag, Ministerie van Justitie, WODC, Cahier 2004-8.
- Moolenaar, Debora E.G., en Ger L.A.M. Huijbregts (2003), *Sanctiecapaciteit 2007: een beleidsneutrale prognose*. Den Haag, WODC, Onderzoek en beleid nr. 208.
- Moolenaar, Debora E.G., Frank P. van Tulder, Ger L.A.M. Huijbregts, en Wieger van der Heide (2002), *Prognose van de sanctiecapaciteit tot en met 2006*. Den Haag, WODC, Onderzoek en beleid nr. 196.
- Moolenaar, Debora E.G., Frank P. van Tulder, en Ger L.A.M. Huijbregts (2001), *Model van justitiële jeugdvoorzieningen voor prognose van de capaciteit*. Den Haag, Ministerie van Justitie, WODC, reeks "Onderzoek en beleid" nr. 192.
- Morsel, Henri (1977), "Guerre économique et économie de guerre", in: Léon, Pierre (Ed) (1977), *Histoire économique et sociale du monde. Guerres et crises 1914-1947*, Parijs : Armand Collin.
- Modigliani, Franco en Albert Ando (1963), "The 'life-cycle' hypothesis of saving: aggregate implications and tests", *American Economic Review*, **LIII**(1), 55-84.
- Modigliani, Franco (1970), "The life-cycle hypothesis and intercountry differences in the saving ratio," in W. A. Eltis, M. F.G. Scott, and J. N. Wolfe, (Eds.), *Induction, growth, and trade: essays in honour of Sir Roy Harrod*. Oxford University Press. pp 197-225.
- Modigliani, Franco (1975), "The life-cycle hypothesis of saving twenty years later," in Michael Parkin, (Ed.) *Contemporary Issues in Economics*. Manchester: Manchester University Press. pp 2-35.
- Modigliani, Franco (1976), "Life-cycle, individual thrift, and the wealth of nations," *American Economic Review*, **LIV**(3), pp. 297-313.
- Modigliani, Franco (1992), "Saving in developing countries: growth, income, and other factors," in: S. Ghon Rhee en Rosita P. Chang, (s.), *Pacific Basin Capital Markets Research, Vol. 3*, Amsterdam: North-Holland. pp 23-35.
- Modigliani, Franco (1998), "The role of intergenerational transfers and life-cycle saving in the accumulation of wealth," *Journal of Economic Perspectives*, **II**(2), 15-20.
- Moerland, Hans en Ben Rovers (Eds.) (2000), *Criminaliteitsanalyse in Nederland*. 's Gravenhage: Elsevier
- Morgenstern, Oskar (1959), *The question of national defense*, New York.

- Morishima, Michio (1973), *Marx's Economics. A Dual Theory of Value and Growth*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Morishima, Michio en Francis Seton (1961), "Aggregation in Leontief Matrices and the Labour Theory of Value", *Econometrica*, April 1961, **XXIX**, (2), pp. 203-219.
- Morishima, Michio en G. Catephores (1975), "Is there an historical transformation problem?", *Economic Journal*, Juni 1975, pp. 309-329
- Moyer, Imogene L. (Ed.) (1992), *The changing roles of women in the criminal justice system : Offenders, victims and professionals*. Prospect Heights, IL: Waveland.
- Moyer, Imogene L. (Ed.) (2001), *Criminological theories. Traditional and nontraditional voices and themes*. Thousand Oaks/Londen/New Dehli: Sage Publications, pp. 242-293.
- Næss, Arne (1989). *Ecology, community and lifestyle*. Cambridge University Press.
- Naffine, Ngaire (1987), *Female Crime. The Construction of Women in Criminology*. Sydney/Londen : Allen and Unwin.
- Nagel Ernest en James R. Newman (1958), *De stelling van Gödel*, Utrecht/Antwerpen: Uitgeverij Het Spectrum, 1975.
- Negri, Antonio (1991), *Marx Beyond Marx: Lessons on the Grundrisse*. New York: Autonomedia.
- Nelissen, Nico; Jan van der Straaten en Leon Klinkers (s) (1997), *Classics in environmental studies. An overview of classic texts in environmental studies*, Utrecht: International Books, editie 2002.
- Nentjes, A. (1994), "Milieu-economie", in: Boeresma, J.J., J.W. Copius Peereboom en W.T. De Groot (1984), *Basisboek Milieukunde*, Meppel/Amsterdam: Uitgeverij Boom, 1994, 4de druk, pp. 272-293.
- Netherlands Economic Institute (1953), *Input-Output Relations*. Leiden: H.E. Stenfert-Kroese.
- Neumann, John von – en Oskar Morgenstern (1944), *Theory of Games and Economic Behavior*. Princeton, N.J.: Princeton University, 1947, 2nd edition.
- Neurath, Otto, Rudolf Carnap en Charles Morris (Eds.) (1962), *The international encyclopedia of unified science*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Nietzsche, Friedrich (1882), "Also sprach Zarathustra", in: Slechta, K. (.) (1954), *Friedrich Nietzsche's Werke*, München: Carl Hanser Verlag, 1954-55.
- Nietzsche, Friedrich (1886), "Jenseits von Gut und Böse", in Slechta, K. (.) (1955), *Friedrich Nietzsche's Werke*. München: Carl Hanser Verlag.
- Nietzsche, Friedrich (1887), *De vrolijke wetenschap ('la gaya scienza')*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1999 (vertaling door Pé Hawinkels van *Die fröhliche Wissenschaft ('la gaya scienza')*, geannoteerd en met een nawoord van Hans Driesen.
- Nuchelmans, Gabriël (1971), *Overzicht van de analytische wijsbegeerte*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.
- Nultsch, Wilhelm (1968), *Algemene botanie*. Utrecht /Antwerpen: Uitgeverij Het Spectrum (Vertaald door M.J.A. Werger), 1974
- OCDE (2003), *Where immigrant students succeed. First results from PISA 2003*. Parijs: OCDE Press.
- Ogburn, William Fielding (1922), *Social Change With Respect to Culture and Original Nature*. Chicago: Phoenix Books/ University of Chicago Press, 1964.
- Oh, Youngsoo (1995), " Surveillance or punishment? A Second-Best Theory of Pollution Regulation", *International Economic Journal*, **IX (3)**, pp. 89-107.
- Ostrowitjanow, K.W. e.a. (Eds.) (1954), *Leerboek politieke economie*, Rotterdam: Uitgeverij Het Progressieve Boek, 1977
- Palmer Harik, Judith (2004), *Hezbollah. The Changing Face of Terrorism*. Londen/New York: I.B. Taurus & Co., Ltd., 2007.
- Panfilov, Y.G. e.a. (Eds.) (1972), *Problems of War and Peace. A Critical Analysis of Bourgeois Theories*. Moskou: Progress

- Publishers, pp. 214-228.
- Papandreaou, A.G. (1958), *Economics as science*. New York: J.B. Lippencott Company
- Pape, Robert A. (2005), *Dying to Win: The Strategic Logic of Suicide Terrorism*. New York: Random House.
- Parker, Keith D. en Melvin C. Ray (1990), "Fear of crime: an assessment of related factors", *Sociological Spectrum*, **X** (1), pp. 29-40.
- Parsons, Talcott (1951), *The social system*, New York/Londen: Free Press/Routledge & Keegan Paul.
- Parsons, Talcott en Edward A. Shils (Eds.) (1951), *Towards a general theory of action*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Parry, I.W.H.; R.C. Williams en L.H. Goulder (1999), "When can carbon abatement policies increase welfare? The fundamental role of distorted factor markets", *Journal of Environmental Economics and Management*, **XXXVII** (1), pp. 52-84.
- Pen, Jan (1971), *Income distribution*. Harmondsworth: Penguin Books Ltd.
- Pepinsky, Harold Eugen en Richard Quinney (Eds.) (1991), *Criminology as peacemaking.*, Bloomington: Indiana University Press.
- Pigou, Arthur Cecil (1912), *Wealth and welfare*, Londen: Macmillan.
- Pigou, Arthur Cecil (1920), *The economics of welfare*, Londen: Macmillan, editie 1952.
- Pirenne, Henri (1956), *Economic and Social History of Medieval Europe*. New York: Harcourt, Harvest Books.
- Piore, Michael J. (1970), "The dual labor market", in: Beer, Samuel H. en Richard E. Barringer (s) (1970), *The State and the poor*. Cambridge, MA: Winthrop Publishers
- Planet.nl (2006), *1 augustus 1914: begin van WO I*. Internet adres: <http://www.planet.nl/planet/show/id=884675/contentid=603495/frameid=1233751/sc=60e4bc>.
- Plaut, Steven (2003), "Peace de Resistance", *Arutz Sheva*, March 10, 2003.
- Pleysier, Stefaan, Geert Vervaeke en Johan Goethals (2002): "Het 'onveiligheidsgevoel' onderzocht. Groeipijnen van een onderzoekstraditie in wording", in: Beyens, Kristel, Johan Goethals, Paul Ponsaers en Geert Vervaeke (Eds.) (2001), *Criminaliteit in actie*. Brussel: Politeia, pp. 189-206.
- Pleysier, Stefaan, Geert Vervaeke en Johan Goethals (2001), "Veiligheid. Enkele theoretische en (macro)sociologische beschouwingen", in: Casselman, J. e.a. (Eds.) (2001), *Veiligheid, een illusie? Theorie, onderzoek en praktijk.*, Brussel: Politeia, pp. 15-34.
- Politie Vraag en Antwoord (2005), *Justitiële documentatie*, Internet adres: <http://www.infopolitie.nl/wet/justdoc/>.
- Ponsaers, Paul e.a. (2003), *Politionele behandeling: relatieve autonomie? Een empirisch onderzoek naar de Autonome Politionele Afbakening, Reeks Actuele problemen met betrekking tot de sociale cohesie, Federaal wetenschapsbeleid*, Gent: Academia Press
- Ponsaers, Paul en Antoinette Verhage (2004), "Empirische studies naar de verzadiging van het Openbaar ministerie: Instroom en doorstroom van P.V.'s op het niveau van het parket", in: Universiteit Gent (2004), *Het strafrechtstelsel in de laatmoderniteit. Lezingen in het kader van de Inaugurale Postuniversitaire Vormingscyclus Criminologie*. Mechelen: Wolters Kluwer, pp. 27-54
- Popper, Karl R. (1943), *The Open Society and Its Enemies*. Londen: Routledge & Kegan Paul, 1974 (4th revised edition), 2 volumes.
- Popper, Karl R. (1957), *The Poverty of Historicism*. Londen: Routledge & Keagan Paul, 1974.
- Popper, Karl R. (1959), *The logic of scientific discovery*, Londen: Hutchinson & Co Ltd., 1974, 7°. [Het boek is een vertaling van *Logik der Forschung* van 1935.]
- Proudhon, Pierre Joseph (1861), *La guerre et la paix: Recherches sur le principe et la constitution du droit des gens*, Paris: M. Rivière.
- Quincey, Thomas de - (1896), *Narrative and Miscellaneous Papers on War*. New York: A. & C. Black.

- Quine, Willard Van Orman (1960), *Word and object*. Cambridge, MA: M.I.T. Press, 1964.
- Quine, Willard Van Orman (1969), "Ontological Relativity", in: *Ontological Relativity and Other Essays*, New York: Columbia University Press, pp. 26-68.
- Quine, Willard Van Orman (1974), *The roots of reference. The Paul Carus lecture n°1.*, La Salle, Il.: Open Court Publishing Company, 1990.
- Quine, Willard Van Orman (1995), *From stimulus to science*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Quinney, Richard en John Wildeman (1991), *The Problem of Crime. A Peace and Social Justice Perspective*. Mountain View, CA: Mayfield.
- Quinney, Richard (1998), *For the Time Being. Ethnography of Everyday Life*, Albany: State University of New York Press.
- Rademaker L. en E. Petersma (Eds.) (1974), *Hoofdfiguren uit de Sociologie*. Utrecht/Antwerpen: Uitgeverij Het Spectrum, 1976, 3 delen.
- Rafter, Nicole en Elena Natakizia (1981), "Marxist Feminism: Implications for Criminal Justice", *Crime and Delinquency*, **XXVII**, pp. 81-98.
- Ramsey, Frank P. (1931), *The foundations of Mathematics, and other Logical Essays*. Londen: Routledge & Kegan Paul, 1965, 4°.
- Rapoport, Anatol (1963), "Mathematical models of social interaction", in: R. D. Luce, R. R. Bush, & E. Galanter (Eds.), *Handbook of Mathematical Psychology* (Vol. **II**, pp. 493-579). New York, NY: John Wiley and Sons.
- Rapoport, Anatol (1966), *Two-person game theory: the essential ideas*. Ann Arbor, University of Michigan Press.
- Rapoport, Anatol (1968), "Introduction", in: Carl von Clausewitz (1832), *On War*. Harmondsworth: Penguin Classics, 1968 (translated by J.J. Graham).
- Ratzel, Friedrich (1901), *Der Lebensraum*, Stuttgart: Engelhorn.
- Ratzel, Friedrich (1905), *Glückseln und Träume*, Stuttgart: Engelhorn.
- Rawls, John (1971), *A Theory of Justice*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Regnaud, Hervé (2005), *Cour 10. L'Espace dans la philosophie française contemporaine (partie 2)*, Rennes: Université de Rennes 2, Département de Géographie.
- Reichenbach, Hans (1932), "Wahrscheinlichkeitslogik", *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften*, **IXXX**.
- Reichenbach, Hans (1935), *Wahrscheinlichkeitslehre*. Leiden.
- Reichenbach, Hans (1938), *Experience and prediction*. Chicago: University of Chicago Press.
- Reichenbach, Hans (1951), *The rise of scientific discovery*. Berkeley/Los Angeles: University of California Press.
- Ricardo, David (1817), *The Principles of Political Economy and Taxation*. Londen: Everyman's Library, 1933.
- Ridge, Michael (2003), "Giving the dead their due", *Ethics*, **CXIV**, October 2003, pp. 38-59.
- Robinson, A. (1956), *Complete Theories*, Amsterdam: North-Holland Publishing Company.
- Robinson, Joan (1954), "The production function and the theory of capital", *Review of Economic Studies*, **XXI** (2), pp. 81-106
- Robinson, Joan (1961), "Prelude to a critique of economic theory", *Oxford Economic Papers*.
- Robinson, Joan en K.A. Navgi (1967), "The badly behaved production function", *Quarterly Journal of Economics*, **LXXXI** (4), pp. 579seq.

- Robinson, Joan (1969), "The theory of value reconsidered", *Austrian Economic Papers*, **VIII**, pp. 13-19.
- Robinson, Joan (1971a), "Capital theory up to date: A reply", *Canadian Journal of economics*, **IV** (May), pp. 256seq.
- Robinson, Joan (1971b), *The Second Crisis in Economic Theory*. Richard Elly Lecture for the American Economic Association at New Orleans on December 27, 1971. Reprinted in: Robinson, Joan (1973), *Collected Economic Papers*. Oxford: Blackwell, pp. 97-104.
- Robinson, Joan (1971c), *Economic Heresis. Some Old Fashioned Questions in Economic Theory*, Londen/Basingbroke: Basic Books.
- Robinson, Joseph (2004), *C. Wright Mills, the Intellectual History of the Military-Industrial Complex, and the Nature of Sociological Paradigms*. Williamstown, Massachusetts: Williams College.
- Rogozinski, Jacob (1994), "Lyotard Jean-François", in: Laffont, Robert en V. Bompiani (Eds.) (1994), *Le Nouveau dictionnaire des auteurs de tous les temps et de tous les pays*. Parijs: Robert Laffont, Vol. **II**, pp. 1976-7.
- Röling, B.V.A. (1981), *Vredeswetenschap. Inleiding tot de polemologie*. Utrecht/Antwerpen: Uitgeverij Het Spectrum.
- Ross, Edward A. (1898), *Social control*, New York: Macmillan, 1939.
- Rosser, J. Barkley (1939), 'An informal exposition of proofs of Gödel's theorems and Church's theorem', *Journal of Symbolic Logic*, **IV**, 1939, pp. 53-60.
- Rosser J. Barkley en A.R. Turquette (1952), *Many-valued Logics*, Amsterdam: North-Holland Publishing Company.
- Rowe, D.C. (2002), *Biology and crime*. New York: Guilford Press.
- Roy, Olivier (2002), *L'islam mondialisé*. Parijs: Le Seuil.
- Rueff, Jacques (1922), *Des Sciences physiques aux sciences morales*. Parijs : Félix Alcan.
- Rummel, Rudolph J. (1994), *Death by government*. New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers.
- Rummel, Rudolph J. (1997) "Is collective violence correlated with social pluralism?" *Journal of Peace Research*, **XXXIV** (2), pp. 163-76.
- Russell, Bertrand (1931), *The Scientific Outlook*. London: George Allen & Unwin.
- Russell, Bertrand (1948), *Human Knowledge: Its Scope and Limits*. London: George Allen & Unwin.
- Ruyver, Brice de - (2004), "Het strafrechtelijk beleid in een postmoderne samenleving", in: Universiteit Gent (2004), *Het strafrechtstelsel in de laatmoderniteit. Lezingen in het kader van de Inaugurale Postuniversitaire Vormingscyclus Criminologie*. Mechelen: Wolters Kluwer, pp. 155-168.
- Samuelson, Paul A. (1962), "Parable and realism in capital theory: the surrogate production function", *Review of Economic Studies*, **XXIX**, pp. 193-206.
- Samuelson, Paul A. (1966), "Paradoxes of capital theory: a Symposium", *Quarterly Journal of Economics*, **LXXX**, pp. 568-583.
- Samuelson, Paul A. (1983), *Economics. Eleventh Edition*. New York, McGraw- Hill International Book Company, 11°.
- Saussure, Ferdinand de -, (1916), *Cours de linguistique générale. Édition critique préparée par Tullio de Mauro*. Parijs: Payot, 1983.
- Schimank, Uwe (1985), "Dermangelende Akteurbezug systemtheoretischer Erklärungen gesellschaftlicher Differenzierung. Ein Diskussionsvorschlag", *Zeitschrift für Soziologie*, **XIV**, pp. 421-434.
- Schimank, Uwe (1991), "Review of Niklas Luhmann. Die Wissenschaft der Gesellschaft", *Kölner Zeitschrift für Soziologie Und Sozialpsychologie*, **XLIII**, pp. 575-579.
- Schmid, Michael (1987), "Autopoiesis und soziales System: Eine Standortbestimmung", in: Haferkamp, Hans en Michael Schmid (Eds.) (1987), *Kommunikation und soziale Differenzierung. Beiträge zu Luhmanns Theorie sozialer Systeme*, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, pp. 25-50.

- Schnabel, Paul (2004), *Een eeuw van verschil. Van achterstelling tot zelfontplooiing: de dynamiek van het gelijkheidsideaal*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Schrover, Els (1991), "Poststructuralisme", in: Zeeman, Peter (Ed.) (1991), *Literatuur en context. Een inleiding in de Literatuurwetenschap*. Nijmegen/Heerlen: SUN/Ou, pp. 165-201.
- Schumpeter, Joseph A. (1911), *Theory of economic development. An inquiry into profits, capital, credit, interest and the business cycle*.
- Schumpeter, Joseph A. (1919), "Zur Soziologie der Imperialismen", *Aufsätze zur Soziologie*, Tübingen, 1953, pp. 72-146.
- Schumpeter, Joseph A. (1939), *Business Cycles: A theoretical, historical and statistical analysis of the Capitalist process*. New York: McGraw-Hill.
- Schumpeter, Joseph A. (1942), *Capitalism, socialism and democracy*. New York: Harper-Collins, 1975 (reprinted).
- Scimecca, Joseph A. (1991), "Conflict Resolution and a Critique of 'Alternative Dispute Resolution' in: Pepinsky, Harold Eugen en Richard Quinney (Eds.) (1991), *Criminology as Peacemaking*, Bloomington: Indiana University Press, pp. 263-279.
- Schaap, Linze (1997), "Bestuurskunde als beheersing van sociale systemen. 'Theorie der Verwaltungswissenschaft' en ander werk van Niklas Luhmann", *Bestuurskunde*, **VI**(6), pp. 277-290.
- Schwartz, Jacob T. (1961), *Lectures on the Mathematical Method in Analytical Economics*. New York: Gordon & Beach.
- Scitovsky, Tibor (1954), "Two concepts of external economies", *Journal of Political Economy*, **LXII**, pp. 143-151.
- SCP (1985), *Criminaliteit, pakkans en politie. Schattingen met een macro-model*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau, 1985 (Cahier 45).
- Searle, John Rogers (1969), *Speech Acts: An essay in the philosophy of language*, Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Senghaas, Dieter (1972), "Over de analyse van de afschrikingspolitiek in de internationale betrekkingen", in: Tromp, Hylke (1973) (.), *Kritische polemologie. Studies over politiek, vrede en geweld onder redactie van Hylke Tromp*. Assen: Van Gorcum & Comp. B.V., pp. 101-162.
- Seton, Francis (1957), "The Transformation Problem", *Review of Economic Studies*, **XXIV**, (3) pp. 149-160.
- Sharpe M.E. (.) (1966) *Planning, Profit and Incentives in the USSR*. Vol. I & Vol. II; New York.
- Sheshinski, Eytan (2004), "On atmosphere externality and corrective taxes", *Journal of Public Economics*, **LIIIVIII** (3-4), pp. 727-734.
- Simon, Rita James (1975), *The Contemporary Woman and Crime*. Rockville, MD: National Institute of Mental Health.
- Simpson, Sally S. (1991), "Caste, Class, and Violent Crime: Explaining Difference in Female Offending", *Criminology*, **IXXX**, pp. 115-135.
- Simpson, Sally S. en Lori Elis (1996), "Theoretical Perspectives on Corporate Victimization of Women", in: Szockyi, Elizabeth en James Fox (Eds.) (1996), *Corporate Victimization of Women*, Boston: Northeastern University Press.
- Simpson, Sally S. (Ed.) (2000), *Of crime and criminality*. Thousand Oaks, CA: Pine Forge Press.
- Skogan, Wesley G. en Michael G. Maxfield (1981), *Coping with Crime. Individual and Neighborhood Reactions*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Smith, Adam (1776), *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. London: Methuen and Co., Ltd., ed. Edwin Cannan, 1904, 5th edition.
- Sorokin, Pitirim A. (1966), *Sociological Theories of Today*. Londen/New York: Harper.
- Spencer, Herbert (1873), *The study of sociology*. Londen: Henry S. King & Co. Opgenomen in: *The works of Herbert Spencer*. Osnabrück: Zeller, 1966-1967, 21 vol.
- Spencer, Herbert (1896), *The principles of sociology*. New York: Appleton.

- Spencer-Brown, George (1969), *Laws of Form*. Portland, OR: Cognizer Company, 1994.
- Spengler, Oswald (1922), *Der Untergang des Abendlandes. Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte*. Band **I**, Wien: Baumüller, 1918; Band **II**, München: C.H. Beck: 1922. [Gebruikte editie: *Ungekürzte Sonderausgabe in einem Band*, München: C.H. Beck, 1998.]
- Sraffa, Piero (1960), *The production of commodities by means of commodities. Prelude to a critique of economic theory*. Cambridge: Cambridge University Press, 1975.
- Stanko, Elizabeth A. (1990), *Everyday Violence. How Women and Men Experience Sexual and Physical Danger*. Londen: Pandora Press.
- Steffensmeier, Darrell J. (1978), "Crime and the Contemporary Women. An Analysis of Changing Levels of Female Property Crime 1960-1975", *Social Forces*, **LXVII**, pp. 566-584.
- Steinmann, P.L.M., F.P. van Tulder en W. Van der Heide (1999), *Prognose van de sanctiecapaciteit 1999-2003*. Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoek en Documentatiecentrum, 1999 (reeks Onderzoek en Beleid, nr. 181).
- Steinmetz, Sebald Rudolf (1907), *Philosophie des Krieges*. Leipzig: J.A. Barth.
- Steinmetz, Sebald Rudolf (1929), *Soziologie des Krieges*. Leipzig: J.A. Barth.
- Stemp P.J. and Herbert R.D. (1999), "Calculating Short-Run Adjustments: Sensitivity to Non-Linearities in a Representative Agent Framework", *Papers of Melbourne Department of Economics*, pp. 1-34.
- Stiglitz, Joseph (1974), ["The Cambridge-Cambridge Controversy in the Theory of Capital; A View from New Haven: A Review Article,"](#) *Journal of Political Economy*, **LXXX**(4), Jul.-Aug. 1974: 893-903.
- Stone, Richard (1954), "Linear expenditure systems and demand analysis: an application to the pattern of British demand", *The Economic Journal*, **LXIV**, n° 255, 1954, pp. 511-27; Ook in: Barna, T. (Ed.) (1955), *The Structural Interdependence of the Economy*. New York/Milaan: Wiley/Giuffrè.
- Stoop, R. (2005), *Criminaliteit in de tijd. Methodes van tijdreeksanalyse. Een onderzoek in het kader van het AGORA project 'Contextualisering statistische gegevens voor lokale doeleinden' in opdracht van DWTC*. Gent: Universiteit Gent.
- Straaten, Jan van der- (1992), "De Rol van Arbeid en Kapitaal in een Duurzame Samenleving". In: Biesboer, F. (.) (1992), *De Groeidwang in de Teugels*. Utrecht: Jan van Arkel, pp. 101-115.
- Stuart, Henri en Dragan Milovanovic (2001), "Constitutive Criminology. The Maturation of Critical Theory", in: Cote, Suzette (Ed.) (2002), *Criminological Theories Bridging the Past to the Future*. Thousand Oaks/Londen/New Dehli: Sage Publications, pp. 242-249.
- Sutherland, Edwin H. (1940), "White Collar Criminality", *American Sociological Review*, **V**, pp. 1-12.
- Sutherland, Edwin H. (1947), *Principles of criminology, 4th edition*. Philadelphia: J.B. Lippincott.
- Sutherland, Edwin H. (1945), "Is 'White Collar Crime' Crime?", *American Sociological Review*, **X**, pp. 132-139.
- Sutherland, Edwin H. (1949), *White Collar Crime*, New York: Dryden.
- Sweezy, Paul M. (Ed.) (1966), *Karl Marx and the close of his system by E. von Böhm-Bawerk and Böhm-Bawerk's criticism of Marx by Rudolf Hilferding, together with an appendix consisting of an article by L. von Bortkiewicz*, New York: August M. Kelly Publishers, pp. 199-221.
- Swierstra, Tsjalling (2002), "Bruno Latour", in: Doorman, Maarten en Heleen Pott (Eds.) (2002), *Filosofen van deze tijd*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2004, 8°, pp. 364-379.
- Szockyi, Elizabeth en James Fox (Eds.) (1996), *Corporate Victimization of Women*, Boston: Northeastern University Press.
- Tarde, Gabriel (de)— (1890), *Les lois de l'imitation*, Parijs : Presses Universitaires de France, 1980.
- Tarski, Alfred, Andrzej Mostowski en Raphael M. Robinson (1953), *Undecidable Theories*. Amsterdam: North-Holland Publishing Company.
- Taylor, Ralph B. En Margaret Hale (1986), "Testing alternative models of fear of crime", *The Journal of Criminal Law and*

- Criminology*, **LXXVII** (1), pp. 151-189.
- Theeuwes, J.J.M. en B.C.J. van Velthoven (1994), "Een economische visie op de ontwikkeling van de criminaliteit", *Justitiële verkenningen*, **XX**, n° 8, pp. 42-65.
- Theeuwes, J.J.M. en M.J.M. Kerkhofs, m.m.v. Budil-Nadvorníková, H. en B.C.J. van Velthoven (1998), *Een economische visie op de ontwikkeling van de criminaliteit 1950-1995*, Amsterdam: SEO (Stichting voor Economisch Onderzoek der Universiteit van Amsterdam, onderzoek in opdracht van het ministerie van Justitie (WODC).
- Theeuwes, J.J.M. en J.M. de Winter (1998), *Econometrische evaluatie 'prognose sanctiecapaciteit'*, Amsterdam: Stichting voor economisch onderzoek van de Universiteit van Amsterdam (SEO).
- Thompson, Lonnie G. (2000), "Ice core evidence for climate change in the Tropics: implications for our future", *Quaternary Science Reviews*, **IXX**, pp. 19-35.
- Thompson, Lonnie G. e.a. (2003), "Tropical glacier and ice core evidence of climate change on annual to millennial time scales", *Climate Change*, **LIX**, pp. 137-155.
- Thornberry, Terrence P. (1987), "Towards an interactional theory of delinquency", *Criminology*, **XXV**, pp. 863-891.
- Thornberry, Terrence P., A.J. Lizotte, M.D. Krohn, M. Farnworth en S.J. Jang (1994), "Delinquent peers, beliefs, and delinquent behaviour: A longitudinal test of interactional theory", *Criminology*, **XXXII**, pp. 47-83.
- Thornberry, Terrence P. (2001), "Toward an interactional theory of delinquency", in: Cote, Suzette (2001), *Criminological theories bridging the past to the future*, Thousand Oaks/Londen/New Delhi: Sage Publications, pp. 335-345.
- Thys- Clément Françoise, Paul van Rompuy en L. De Corel (1973). *RENA: een econometrisch model voor het plan 1976-1980*. Brussel: Planbureau.
- Tinbergen, Jan (1939), *Business Cycles in the United States of America 1919-1932*. Genève: League of Nations Publications.
- Tinbergen, Jan (1951), *Business Cycles in the United Kingdom 1870-1914*. Amsterdam: North-Holland Publishing Co.
- Tinbergen, Jan (1952), *On the theory of economic policy*. Amsterdam: North-Holland Publishing Co.
- Toynbee, Arnold J. (1934), *A Study of History*. Oxford University Press, Vol. **I** to **XII**, 1934-1961.
- Trapeznikov, V. (1964) "For Flexible Economic Management of Enterprises", *Pravda*, August 17., 1964, in: Sharpe M.E. (.) (1966) *Planning, Profit and Incentives in the USSR*. Vol. **I**, pp. 193-4).
- Tromp, Hylke (1973) (.), *Kritische polemologie. Studies over politiek, vrede en geweld onder redactie van Hylke Tromp*. Assen: Van Gorcum & Comp. B.V.
- Ultee, Wout, Will Arts en Henk Flap (1992), *Sociologie: Vragen, Uitspraken, Bevindingen*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 2003 (3de herziene druk).
- United Nations Organization (2007), *Monthly Summary of Military and Police Contribution to United Nations Operations*. In: <http://www.un.org/Depts/dpko/dpko/contributors/Yearly06.pdf> en http://www.un.org/Depts/dpko/dpko/contributors/Yearly_Summary.pdf .
- Universiteit Gent (2004), *Het strafrechtstelsel in de laatmoderniteit. Lezingen in het kader van de Inaugurale Postuniversitaire Vormingscyclus Criminologie*, Mechelen: Wolters Kluwer
- Vandamme, Fernand J. (1976), *Ekonomie en wetenschapsfilosofie*, Antwerpen: De Sikkel, 2° druk.
- Van den Brink, Wim M.H., Vincent M. Hendriks, Peter Blanken en Jan M. van Ree (2000), "Het Nederlandse onderzoek naar de effectiviteit van heroïne op medisch voorschrift; achtergronden, onderzoeksopzet en eerste ervaringen", *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, **144(3)**, pp. 108-112
- Van den Brink, Wim M.H. (2002), *Medical co-prescription of heroin: the results of the Dutch trials in the context of a developing treatment system*, Amsterdam: Central Committee on the Treatment of Heroin Addicts
- Van den Brink, Wim M.H., Vincent M. Hendriks, Peter Blanken, Ineke A. Hijnsman en Jan M. Van Ree (2002), *Heroïne*

op medisch voorschrift. Verkorte weergave van de reportage, Utrecht: Centrale Commissie Behandeling Heroïneverslaafden

- Van der Dennen, Johan M.G. (1995) *The Origin of War: The Evolution of a Male-Coalitional Reproductive Strategy*. Groningen: Origin Press.
- Van der Dennen, Johan M.G. (2005), *Rechtvaardiging van geweld. 1. Oorlogsapologie en Sociaal-Darwinisme*. Op: <http://rechten.eldoc.ub.rug.nl/FILES/departments/Algemeen/overigepublicaties/2005enouder/TRANS1/TRANS1.pdf>.
- Van der Torre, Ab G.J. en Frank P. van Tulder (1998), *Ramingsmethoden van sanctiecapaciteit. Een notitie van het Sociaal en Cultureel Planbureau op verzoek van het ministerie van Justitie*. Rijkswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau, nr. 46
- Van der Torre, Ab G.J. en Frank P. Van Tulder (2001), *Een model voor de strafrechtelijke keten*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Van der Wurff, A.W.I.M., L. Van Stallduinen en P. Stringer (1989), "Fear of crime in residential environments: Testing a social psychological model", *Journal of Social Psychology*, **CIXXX** (2), pp. 141-160.
- Van Dijk, J.J.M. (1991), *Criminaliteit als keerzijde: een theoretische en empirische verkenning van de relaties tussen welvaart en criminaliteit*. Arnhem: Gouda Quint (oratie aan de Rijksuniversiteit Leiden).
- Van Dijk, J.J.M. (1993), "Over de werking van de criminaliteitsmarkt", in: J.A. Nijboer et. al. (Eds.) (1993), *Criminaliteit als politiek probleem*. Arnhem, Gouda Quint, 1993. (Wel geciteerd in de tekst).
- Vandoorne, Marc (1976), *De neomarxistische theorieën van de ongelijke ruil*. Gent: R.U.G., Faculteit van de Economische Wetenschappen, onuitgegeven licentiaatverhandeling.
- Van Peperstraten, Frans (2002), "Jean-François Lyotard", in: Doorman, Maarten en Heleen Pott (Eds.) (2002), *Filosofen van deze tijd*, Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2004, 8°, pp. 205-218.
- Van Tulder, Frank P. (1994), *Van misdaad tot straf. Een economische benadering van de strafrechtelijke keten*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau, (Sociale en Culturele Studie 21).
- Van Tulder, Frank P. (2001), "De strafketen in samenhang", in: Huls, F.W.M., M.M. Schreuders, M.H. Ter Horst-van Breukelen en F.P. van Tuder (Eds.) (2001), *Criminaliteit en rechtshandhaving 2000; ontwikkelingen en samenhangen*. Den Haag: Ministerie van Justitie, WODC, Onderzoek en beleid, nr. 189, pp. 221-248 (hoofdstuk 9).
- Versichelen, Marthe (1975), *Sociologie. Studie van de maatschappelijke organisatie*. Gent: Seminarie voor sociologie aan de Rijksuniversiteit Gent.
- Vincke, John (2000), *Sociologie. Een klassieke en hedendaagse benadering*. Gent: Academia Press.
- Viskovatoff, Alex (1999), "Foundations of Niklas Luhmann's Theory of Social Systems", *Philosophy of the Social Sciences*, December 1999, **IXXX**(4), pp. 481-517 [gebruikte editie op internet: <http://www.libfl.ru/Luhmann/Luhmann4.tml>].
- Vluchtelingenwerk Nederland (2006), *Vreemdelingenwet 2000: een ontspoorde asielwet. Visie van Vluchtelingenwerk Nederland op de Evaluatie van de vreemdelingenwet 2000*. Amsterdam: eigen uitgave op 200 exemplaren.
- Vold, George B., Thomas J. Bernard en Jeffrey B. Snipes (1998), *Theoretical criminology*. New York : Oxford University Press.
- Vollaard, Ben (2005), *Police numbers up, crime rates down. The effect of police on crime in the Netherlands, 1996-2003*, Den Haag: Centraal Planbureau, n°75.
- Vollaard, Ben en Pierre Koning (2005), *Estimating police effectiveness with individual victimisation data*, Den Haag: CPB (CPB Discussion Paper n°47, July 2005)
- Vranckx, Rudi (2006), *Geesten van het Avondland. De Roots van het Moslimterrorisme*. Amsterdam/Manteau: Meulenhoff/Manteau.
- Weber, Max (1904), "Die Objektivität sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis", *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, **XIX** [overgenomen in WEBER, Max (1975), *Een keuze uit het werk van Max Weber [onder redactie van de hoogleraren I. Gadourek, G. Kuiper, J.M.G. Thurlings en A.C. Zijdeveld]*, Deventer: Van Loghum Slaterus, pp. 13-81].
- Weber, Max (1905), "Die protestantische Ethik und der 'Geist' des Kapitalismus", *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, **XX** (1904) en **XXI** (1905)

- Weber, Max (1922), "Wirtschaft und Gesellschaft" in: Winkelmann, J. (Ed.) (1956), *Grundriss der Sozialökonomik*. Tübingen, 2 Vol., 4th edition.
- Weber, Max (1975), *Een keuze uit het werk van Max Weber [onder redactie van de hoogleraren I. Gadourek, G. Kuiper, J.M.G. Thurlings en A.C. Zijderveld]*, Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Weinberger, Jonathan (2001), "Defining Terror", *Whitehead Journal of Diplomacy and International Relations*, **IV** (1), 2003. [Gebruikte versie: <http://diplomacy.shu.edu/journal/new/pdf/VolIVNo1/6%20-%20Weinberger.pdf>.]
- Whitehead, Anthony North en Bertrand Russell (1927), *Principia Mathematica*. Cambridge: Cambridge University Press, Vol. I, 1925, xlvii + 674 pp.; Vol. II, 1927, xxxi + 742 pp.en Vol. III, 1927, viii + 491 pp.
- Wicksell, Knut (1934), *Lectures of Political Economy*. Londen: Routledge & Kegan Paul, 1961.
- Wiggershaus, Rolf (2002), *Adorno*, Rotterdam: Lemniscaat, reeks "Kopstukken Filosofie".
- Wilbanks, William (1987), *The Myth of a Racist Criminal Justice System*. Pacific Grove, CA: Brooks/Cole.
- Wilson, Harriet (1980), "Parental Supervision: a Neglected Aspect of Delinquency", *British Journal of Criminology*, **XX**, pp. 315-327.
- Wilson, Nanci Koser (1991), "Feminist Pedagogy in Criminology", *Journal of Criminal Justice Education*, **II**, pp. 81-93.
- Winkelmann, J. (Ed.) (1956), *Grundriss der Sozialökonomik*. Tübingen, 2 Vol., 4th edition.
- Winkel, F.W. en A. Van der Wurff (1990), *Angst voor Criminaliteit. Theorie, Onderzoek, Interventie*. Amsterdam/Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Winternitz, J. (1948), "Values and Prices: a Solution of the So-called Transformation Problem", *Economic Journal*, June 1948.
- Wittgenstein, Ludwig (1921), *Tractatus Logico-Philosophicus. The German text of Ludwig Wittgenstein's Logisch-philosophische Abhandlung with a new edition of the translation by D.F. Pears & B.F. McGuinness and with the Introduction by Bertrand Russell, F.R.S.* Londen: Routledge & Kegan Paul, 1974, 2nd edition of the translation, 3rd.
- Wittgenstein, Ludwig (1968), *Philosophical investigations, translated by G.E.M. Anscombe*. Oxford: Oxford University Press, (postuum).
- Wootton, Barbara (1959), *Social Science and Social Pathology*. Londen: Allen & Unwin.
- Wootton, Barbara (1962), "A social scientist's approach to maternal deprivation", in: Ainsworth, M.D. (Ed.) (1962), *Deprivation of maternal care. A reassessment of its effects*. Genève: World Health Organisation.
- Wright, Quincy (1942), *A Study of War. Abridged edition: an analysis of the causes, nature and control of war*. Chicago/Londen: The University of Chicago Press (1965 abridged edition).
- Young, Arthur (1774), *Politische Arithmetik enthaltend Bemerkungen über den gegenwärtigen Zustand Grossbritanniens Und über die Grundsätze der Berwaltung dieses Staats in Absicht auf die Beförderung des Ackerbaues*. Königsberg: J.J. Kanter, 1777 [Duitse vertaling van *Political Arithmetic*].
- Young, Jock (1999), *The Exclusive Society. Social Exclusion, Crime and Difference in Late Modernity*. Londen: Sage.
- Young, Vernetta D. (1989), *Criminal Justice in the Twenty-First Century. The Removal of the Mantle of Silence Surrounding Race*. Albany, NY: Paper presented at the Twentieth Anniversary Conference School of Criminal Justice.
- Young, Vernetta D. en Helen Taylor Greene (1995), "Pedagogical Reconstruction. Incorporating African American Perspectives into the Curriculum", *Journal of Criminal Justice Education*, **VI**, pp. 84-104
- Zani, B., E. Cicognani en C. Albanesi (2001), "Adolescent's sense of community and feeling of unsafety in the urban Environment", *Jouyrnal of Community and Applied Social Psychology*, **II** (6), pp. 475-489.
- Zatz, Marjorie S. en Coramae Richey Mann (Eds.) (1998), *Images of color, immages of crime*. Los Angeles, CA: Roxbury Publishing.

- Zatz, Marjorie S. en Coramae Richey Mann (1998), "The Power of Images" in: Mann, Coramae Richey en Marjorie S. Zatz (Eds.) (1998), *Images of Color, Images of Crime*, Los Angeles: Roxbury Publishing, pp.1-12.
- Zeeman, Peter (Ed.) (1991), *Literatuur en context. Een inleiding in de literatuurwetenschap*, Nijmegen/Heerlen: SUN/Ou.
- Zemni, Sami (2006), *Politieke Islam, 9/11 en Jihad*. Leuven: Acco.
- Zijlstra, Jelle (1948), *De omloopssnelheid van het geld en zijn betekenis voor geldwaarde en monetair evenwicht*. Leiden.
- Žižek, Slavoj (2001), "Have Michael Hardt and Antonio Negri rewritten the Communist Manifesto to the twenty-first century?", *Rethinking Marxism*, **XIII** (3/4).
- Zuckerman, Phil (2005), "Atheism: Contemporary Rates and Patterns", in: Martin, Michael (Ed.) (2005), *The Cambridge Companion to Atheism*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.